

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Zita Straková

Bakalářská práce

**Obraz Cikána v české beletrii první poloviny 19. století
(K. H. Mácha)**

Vedoucí práce: Dr. phil. Pavel Himl

Praha 2008

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 15.2.2008

.....
podpis

Poděkování

Děkuji Dr. phil. Pavlovi Himlovi za podnětné rady a odborné vedení při práci. Dále bych chtěla poděkovat své rodině a přátelům za všestrannou podporu při studiu.

Obsah:

Úvod.....	5
Výchozí stav bádání a prameny.....	5
Metodologie.....	9
Terminologie.....	10
1 Historický kontext.....	11
2 Literární zdroje.....	20
3 Máchovská cikánská identita.....	28
Národní aspekt máchovské cikánské identity.....	28
Osvícenství.....	35
Romantismus.....	43
Symbolická rovina Máchových cikánských postav.....	49
4 Formální rozbor.....	53
5 Mácha a Svátek – srovnání.....	57
Shrnutí.....	67
Závěr.....	68
Seznam použité literatury.....	69

Úvod

Výchozí stav bádání a prameny

Tématem této práce je obraz Cikána v české krásné literatuře první poloviny 19. století, konkrétně v díle Karla Hynka Máchy *Cikáni*. Vymezení oblasti mého bádání nebylo jednorázovým krokem, nýbrž se vyvíjelo postupně. Na začátku byla idea srovnat Máchovy *Cikány* se Svátkovým románem *Pomsta cikánova*. Ačkoliv byla obě díla napsaná v jiné době (*Cikáni* ve 30. letech 19. století, Svátkův román téměř o půlstoletí později), jejich vydání je časově významně přibližuje: Máchovy *Cikány* cenzura nepustila a jejich publikace tak spadá až do doby padesátých let 19. století. Původně jsem chtěla tematizovat i recepci daných děl a rozšířit tak rozpětí svého zkoumání i na druhou polovinu 19. století. Ovšem moje původní záměry zcela ztroskotaly na takřka naprostém nedostatku sekundární literatury o Svátkově díle. Kromě dvou několikastránkových publikací, které do svého krátkého rozsahu zahrnují celý Svátkův životopis a rozbor desítek Svátkových prací (takže *Pomsta cikánova* zabírá v lepším případě jeden odstavec, v horším jednořádkovou zmínku) neexistuje o Svátkovi jediná monografie - i v přehledových publikacích bývá jeho literární odkaz shrnut jedinou větou. Aby bylo tedy možné širě tematizovat Svátkův text, bylo by nezbytné provést nejdříve důkladnou archivní práci, vyžadující specifické znalosti historických metod zkoumání. Takové bádání náleží spíše odborníkům v oblasti historie, proto jsem se rozhodla zaměřit svou práci výhradně na Máchovo dílo a jeho poměrně ojedinělé zpracování cikánského motivu v české literatuře první poloviny 19. století. Komparaci se Svátkovým historickým románem jsem omezila na poslední kapitolu a redukovala její funkci na čistě ilustrativní. Zaměření na Máchovo dílo se ukázalo být poměrně plodným podnětem – mohla jsem vyjít z četné sekundární literatury z oblasti literární teorie a obohatit tak literární zkoumání o historický rozměr. Máchovým literárním obrazem Cikána z historické perspektivy se ještě podrobněji žádná studie nezabývala a tato práce tak představuje jakýsi první pokus dané téma prozkoumat.

Jak výstižně poznamenává Marie Hrubešová, přes nesmírné množství sekundární literatury o díle K. H. Máchy, románu *Cikánům* byla zatím věnována minimální pozornost. Ve srovnání s publikacemi, které se zabývají Máchovým *Májem*, najdeme kromě studie Hrubešové jen jedinou knihu věnovanou výhradně *Cikánům* – Wagnerovu historickou studii zabývající se lokálním zasazením příběhu. Jinak jsou *Cikáni* více či méně tematizováni v nejrůznějších publikacích shrnujících celé Máchovo dílo. Mnohé z nich se pohybují v populárně naučné

rovině (*Poutník Mácha*), tak jsem je ve své práci využívala jako pramen jen minimálně. Více jsem čerpala z odborných studií (Sborník pražského lingvistického kroužku *Torso a tajemství Máchova díla*, *Prostor Máchova díla* redigovaný Vašákem), v nichž obsažené statě byly obvykle zaměřeny na jednotlivé literární motivy prostupující několika Máchovými díly. Kdesi na pomezí obou typů sekundární literatury se nachází Štěpánkova monografie, jejíž velkým kladem je zejména shromáždění velkého množství ověřených informací (literární zdroje, bibliografické údaje, životopisné údaje Máchovy, dobové historické události). Nevýhodou Štěpánkova přístupu je skutečnost, že dané informace jsou podávány někdy až příliš populárním tónem. Nezanedbatelným faktorem je i zřetelná inklinace k marxistickým interpretacím Máchova díla (zejména jeho vlasteneckých aspektů) vynucená okolnostmi vzniku studie. Nicméně jedná se doposud o jedinou publikaci, která věnuje Máchovým *Cikánům* poměrně široký prostor.

Co se týče sekundární literatury použité v pasážích o historii cikánského etnika, čerpala jsem z následujících publikací. Z velké části jsem využila poznatky z Hanzalovy monografie o moravských Cikánech, neboť i přes zaměření knihy na oblast Moravy charakterizuje Hanzal poměrně obsažně historii a etnografii Cikánů v českých zemích od 15. až do 18. století. Navíc podobně podrobná studie, která by se zabývala výhradně českými zeměmi v daném historickém období, zatím neexistuje. Na rozdíl od Nečasovy práce, která je ohledně periody 18. století příliš stručná, poskytuje Hanzalova studie poměrně podrobné a názorné vylíčení soudobé historie a etnografie Cikánů. Hanzal silně čerpal z monografie *Cigáni na Slovensku* od etnografky Emílie Horváthové. Její široký historický i lokální záběr (Horváthová se neomezila striktně jen na oblast Slovenska, ve stručnosti uvádí i historii cikánského etnika v celé Evropě) mi umožnil podrobněji tematizovat uherská specifika historického vývoje Cikánů, doplňkovým zdrojem k danému tématu pak byla kapitola o maďarském romantismu z antologie *Romanticism in National Context*. Ještě starší než Horváthové monografie ze 60. let je publikace Zdeňky Jamnické-Šmerglové, jejíž závěry uvádím v minimální míře a pouze pro názornost. Jak výstižně uvádí Hanzal, monografie Šmerglové je nekritická, psaná beletrizujícím slohem a pro nedostatečný počet pramenů nepřesná. S podobnou kritikou ze strany Hanzala se potýká i studie Danielova, jejíž závěry Hanzal označuje místy za „spekulativní“. Proto jsem údaje z Danielovy publikace vždy ověřila srovnáním se závěry z ostatních zmíněných historických studií. Kvalitní zhodnocení a zpracování údajů z archivních pramenů přinesla studie Evy Procházkové, která se úzce zaměřuje na problematiku perzekuce cikánského etnika v českých zemích. Nevýhodou pro mou práci bylo právě její příliš úzké zaměření na kvantitativní aspekt pronásledování Cikánů. Obecný přehled

o historii Cikánů v Evropě jsem také získala z monografie Anguse Fräsera a z Rheinheimerovy studie o chudých. Široký záběr obou publikací, zahrnující i krátké pojednání o literární historii obrazu Cikána, mi umožnil daná díla využít i v kapitole zaměřující se na Máchovu konstrukci cikánské identity.

V kapitole o identitě mi byla nedocenitelným zdrojem poznatků Willemsova publikace, shrnující Grellmannovu studii o Cikánech, kterou autor dále obohatil o kritiky Grellmannových současníků i pozdější. Pro snadnou orientaci v textu jsem se rozhodla zrekonstruovat grellmannovský obraz cikánského etnika právě z Willemsovy publikace – současná angličtina i Willemsovo kritické zhodnocení mi umožňovalo přesněji porozumět grellmannovským závěrům. Navíc studie obsahuje rozbor idejí a závěrů dalších intelektuálů osvícenské a romantické epochy (Hoylanda, Ab Hortise aj.) – Willemsova studie byla pro mou práci využitelná z mnoha důvodů. V neposlední řadě tematizoval Willems také beletristickou podobu cikánského obrazu u zahraničních autorů, které jsem zmínila v souvislosti s Máchovými literárními zdroji (Puškin, Scott).

Na začátku kapitoly o cikánské identitě jsem se zabývala českým národním obrozením. V souvislosti s tímto tématem si opravdu nelze stěžovat na nedostatek sekundární literatury. Nejúžeji zaměřenou studií tématu je bezpochyby Hrochova kniha o formování českého národa, naproti tomu studie Lněničkové postihuje širší kulturní a historický kontext epochy, stejně jako kniha Josefa Hanzala *Od baroka k romantismu*. V pasáži o romantismu jsem opět využila dobrou znalost publikace, jejíž část jsem překládala v rámci skeletového překladu: *Romanticism in National Context*. Kapitola o německém romantismu tematizovala filosofická, vědecká a literární východiska romantismu obecně a poznatky z ní byly tedy přenositelné i na český romantismus. Dalším neocenitelným zdrojem romantických konceptů a jejich hlubšího rozboru byla Hrbatova práce *Romantismus a Čechy*, která věnuje široký prostor jen samotnému Máchovu dílu. Znalost obecnějšího a celoevropského rámce romantických idejí pak poskytuje Hrbatova a Procházkova práce *Romantismus a romantismy*.

V krátkém pojednání o formální stránce Máchova textu jsem využila studie Marie Hrubešové, která představuje první publikaci věnovanou výhradně Máchovým *Cikánům*. Studie Hrubešové je systematická a přehledná, i když slovní zásoba, kterou autorka používá, je pro současného čtenáře mírně zastaralá a knižní. Tato skutečnost ovšem nijak neubírá na nesmírném přínosu práce Hrubešové v oblasti literární vědy. V mé práci jsem závěry studie využila pouze zčásti, ale i tak zůstává pro mě daná publikace pro svoji podrobnost a obsažnost nedocenitelná.

Naprostý nedostatek sekundární literatury charakterizuje poslední kapitolu, kde srovnávám Máchovy *Cikány* se Svátkovou *Pomstou cikánovou*. Faktografické údaje jsem čerpala z dvou skromných příspěvků od F. Strejčka a M. Hýska. Při obsahovém rozboru mi byly vodítkem tituly z předešlých kapitol mé práce, ve formálním Řepova studie *Poetika českého dějepisectví*, která jednoduše a zřetelně tematizuje způsoby formální výstavby historických textů.

Při mé práci mi pomáhaly v orientaci také literární a historické přehledové tituly, které není třeba obšírně kriticky hodnotit. Všechny uvádím v příloženém seznamu literatury.

Metodologie

Interdisciplinární charakter práce umožňoval výzkum rozličných témat vážících se k zadání tématu (cikánská historie, historie dobových cikánských stereotypů, literární analýza formální i obsahová). Nevýhodou tohoto typu bádání je, že nemůže podat zcela komplexní a vyčerpávající pojednání o každém ze zkoumaných témat. Provázanost jednotlivých dílčích aspektů máchovského cikánského obrazu rovněž neumožňuje pevně stanovenou strukturu textu – pořadí kapitol není určováno logicky danou návazností, je utvářeno poměrně volně.

Ve své práci neuplatňuji jednotný metodologický přístup, nýbrž kombinuji několik různých dílčích metod. V první řadě jde o zasazení Máchova díla do historického i literárního kontextu: v první kapitole zkoumám možné paralely máchovských Cikánů se soudobou i uplynulou historickou situací cikánského etnika, v druhé tematizují platné literární vlivy v díle. Daná kontextualizace Máchova textu vychází jednoznačně z obsahové analýzy. Ve třetí kapitole, která se zabývá máchovsky pojatou cikánskou identitou, usiluji o postižení soudobé interpretace cikánského obrazu – dokazuji, že v jejím rámci se odráží nejen tehdejší romantické koncepty cikánské identity, nýbrž i předešlé pojetí osvícenské, z něhož romantické chápání „cikánství“ jednoznačně vyšlo. Literární analýzou, která tematizuje perspektivu literárních postav, pak obohacuji bádání o symbolickou rovinu, jež v Máchově pojetí cikánské identity hrála významnou roli. Obsahovou analýzu krátce doplňuji i rozbořením formálním, v němž tematizují některé z poetických prostředků použitých v díle – těch, které významně přispěly k charakterizaci jednotlivých postav. V poslední kapitole uplatňuji také komparativní přístup – srovnávám Máchův text se Svátkovým, z větší části opět po obsahové stránce, ovšem ani formální srovnání nechybí. V oblasti literárního bádání jsem zaujala stanovisko, ze kterého chápu osobnost a život autora propojené s jeho dílem a z tohoto důvodu začleňuji do práce i některé poznatky z Máchovy biografie.

Propojení různých dílčích metod bylo pro typ analýzy, kterou provádím, nezbytné. Podat ucelenější obraz cikánských postav vyžadovalo provázat poznatky z oblasti literární vědy se závěry historických a historickokritických publikací.

Terminologie

V úvodu bych také ráda objasnila volbu terminologie práce, především problematické označení „Cikáni“. Jistě by bylo v souladu se současným územ korektnější zvolit etnonym Romové, který je na rozdíl od pojmu Cikáni oproštěn od negativních konotací. Pokud bych však daný pojem zvolila, dopustila bych se z několika důvodů zjevné terminologické nepřesnosti. Jednak je název Cikáni determinován jazykovým diskurzem historické epochy, jíž se práce zabývá (ve všech dobových dokumentech i ve valné většině sekundární literatury je použito právě označení Cikáni, nehledě na samotné názvy analyzovaných děl). Stejně jako Marta Miklušáková (překladatelka Fraserovy monografie *Cikáni*) a Jiří Hanzal (který Miklušákovou cituje), považuji v kontextu historických děl „...za nezbytné zachovat jazyk a dikci jednotlivých dokumentů“¹.

Navíc literární postavy Máchových Cikánů těžko můžeme označit jako Romy – jejich etnická identita v romském původu nespočívá. Zobecňující pojem Cikáni totožnost Máchových hrdinů označuje s větší přesností, i když do interpretace daného pojmu samozřejmě vstupují také máchovské subjektivní výklady termínu. Dalším argumentem je i výklad vedoucího této práce Dr. phil. Pavla Himla, který navrhl její téma i název: „Přenášení moderních pojmů a konceptů identity v historické práci do ... předmoderní doby se již před delší dobou ukázalo jako sporné. Potenciálně je tím přisuzováno jednotlivým Cikánům doby raného novověku stejné (moderní, etnické, skupinové) sebevědomí jako jejich 'potomkům' v druhé polovině 20. století.“²

¹ Miklušáková, M.: Stručné dějiny Romů v Čechách a na Slovensku. In: Fraser, A.: *Cikáni*. Praha: NLN, 1998, str. 315

² Citováno z: Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Praha: NLN, 2004, str. 5-6

1 Historický kontext

V první kapitole ujasníme historický kontext cikánských postav v románu. Pro přehlednost je třeba hned na začátku stanovit, do jaké doby je situován příběh *Cikánů*. Z textu díla není možné přesně odvodit historickou periodu, v níž se příběh odehrává, neboť Mácha v díle žádný konkrétní časový údaj nezmiňuje. Děj je pravděpodobně zasazen do 18. století a zřejmě se jedná o dobu vlády Marie Terezie. Usoudit tak lze podle historických reálií užitých v díle: podle Wagnera se závěrečná scéna uvěznění Giacoma (jednoho z dvou hlavních cikánských hrdinů) a jeho následné popravy odehrává v městečku Mšeno. Pokud Mácha vycházel z místní historie, mohl se ve svém díle řídit mšenským mezníkem posledního hrdelního trestu. Ten byl proveden v roce 1761. O spojitosti mezi Mšenem a Giacomovou kobkou svědčí gotický charakter místa³. Je tedy možné vzít jako směrodatný ukazatel, že se příběh odehrál před rokem 1761 (případně si v druhé kapitole ujasníme, proč by se scéna popravy mohla odehrát eventuálně i v roce 1774), za vlády Marie Terezie. Předtereziánská doba nepřichází v úvahu z toho důvodu, že Mácha netematizuje motiv perzekuční politiky, která v dané epoše zcela ovládala všechny aspekty cikánského způsobu života.

Podle určitých anachronismů (viz níže) je ovšem jisté, že se Mácha nedržel žádného pevného vymezení historického údobí, v němž se příběh odehrává. Rozhodující pro spisovatelské vyjádření (primárně romantické) byla skutečnost, že děj je zasazen do více méně dávné epochy. Musíme tedy připustit skutečnost, že Mácha spojoval rysy zcela odlišných historických období – podobně jako v případě konstruování místa děje: je nesporné, že děj se odehrává na Kokořínsku, ale z rekonstrukcí je zřejmé, že Mácha si v díle danou lokalitu přizpůsoboval - například kombinoval kokořínskou krajinu s dojmy z Měšeticka.⁴

Orientačně můžeme vzít za více či méně pevný bod zmíněnou epochu Marie Terezie. Ovšem je třeba si uvědomit, že toto datování se vztahuje spíše k příběhu, nikoli k cikánskému stereotypu, který Mácha uvádí. Stanovení jeho historické datace je, jak později uvidíme, mnohem složitější. Pokud srovnáme Svátkův román s Máchovými *Cikány* (učiníme tak v poslední kapitole) a nastíníme při něm dějepisná fakta o zpracovávaných historických periodách, můžeme ukázat, jak se změnila historická situace cikánské menšiny od epochy zobrazené ve Svátkově románu – od dob třicetileté války – do osvěcenského století osmnáctého, případně Máchovy současnosti. Jak později uvidíme, obraz Cikána se pro daná

³ Wagner, J.: *Karel Hynek Mácha v dějišti svých Cikánů*. Česká Lípa:-END-, 1996, str. 32

⁴ *Tamtéž*, str. 49

jednotlivá období markantně liší. Historickou skutečnost budeme muset analyzovat již z toho důvodu, abychom s ní mohli konfrontovat daná díla; srovnání nám pak zřetelně ukáže, do jaké míry je obraz Cikána konstruován jako literární klišé postrádající oporu v historické skutečnosti.

Máchovy *Cikány* můžeme s jistotou zařadit mezi typická díla romantismu a právě tato skutečnost do značné míry determinuje Máchovu koncepci obrazu cikánských postav. *Cikány* nemůžeme považovat za historický román, pokud bychom tento žánr vymezovali z hlediska kritéria hodnověrného zobrazení historických reálií. Ačkoli je známo, že Mácha se živě zajímal o studium historických pramenů⁵, historická věrnost nebyla prvořadým cílem jeho tvorby. Nicméně i když jsou Máchovy cikánské charaktery zřejmě spíše dědictvím literární tradice než historiografické, nelze ani říci, že by jejich idealizovaný obraz byl zcela v rozporu se skutečností (jak později uvidíme) – alespoň co se vnějších atributů týče. Máchovi potulní Cikáni jsou oblečeni „po maďarsku“⁶. Kam přesně nás tento údaj historicky i místně orientuje? To se snadno dozvíme, pokud si uvedeme alespoň zběžný nástin dějin cikánského etnika.

Zrekapitulujme si tedy nyní historickou situaci Cikánů až po Máchovu současnost s tím, že k období třicetileté války se ještě podrobně vrátím v kapitole o Svátkovi: Po této celoevropské události byla oblast habsburské monarchie sužována loupeživými nájezdy tlup rekrutujících se z řad bývalých žoldnéřů. Rovněž i řady potulných Cikánů houstly.⁷ Podezření ze zločinů padalo i na Cikány, ať už se na nich podíleli, nebo s nimi neměli vůbec nic společného. Proti Cikánům jsou dále vydávána nejrůznější nařízení. Ta sice nebyla ničím novým, nicméně jejich přísnost byla nebývalá – samotný cikánský původ stačil k postihu na životě.⁸ V roce 1689 prohlásil Leopold I. ve svém patentu Cikány za psance, což v praxi znamenalo, že Cikáni byli nuceni do tří dnů odejít ze země. Později vyšlo místodržitelské nařízení (v roce 1692), podle kterého „měli být všichni cikánští muži oběšeni“⁹. Od roku 1697 mohli být také při pronásledování bez okolků zastřeleni. Ženám a mládeži hrozil mírnější postih uřezání uší, nosu a vykázání ze země.¹⁰ Toto opatření se obnovovalo i za vlády Josefa I. a Karla VI. a ve

⁵ Čornej, P.: Máchův vztah k české minulosti. In: *Prostor Máchova díla*. Soubor máchovských prací., redigoval Vašák, P., Praha: Československý spisovatel, 1986, str. 116-154

⁶ Mácha, K. H.: *Cikáni*. Most: Otakar II., 2000, str. 15-17

⁷ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku*. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, 1994, str. 83

⁸ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*. Praha: Vyšehrad, 2003, str. 142

⁹ Procházková, E.: Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. In: *Sborník archivních prací ročník XLII, č. 2*, Praha: Panorama, 1992, str. 312

¹⁰ *Tamtéž*, str. 312

dvacátých letech 18. století pak tato politika vyvrcholila doslova štvanicemi na Cikány. Vyhnání ze země, bičování a pranýř pak byly odedávna méně přísnými tresty, jimž byli dopadení Cikáni vystaveni. Neustále perzekuovaným Cikánům pak nezbývalo než se ukrývat po lesích a jiných odlehlých místech. Z takové existence logicky vyplývalo, že kočovní Cikáni neměli způsob, jak se zařadit mezi většinové obyvatelstvo – byli nuceni setrvávat v ekonomické, společenské i kulturní izolaci. Svými ekonomickými aktivitami byli totiž odedávna vázáni na usedlé obyvatele (kovářství, podomní prodej, hudebnictví, věštění). Cikánské skupiny žily v dobách pronásledování doslova jako „zvěř“, neboť neměly na vybranou.¹¹ Zároveň je jasné, že tato situace jen prohlubovala negativní předsudky, se kterými byli cikánští kočovníci konfrontováni. Na okraj uvedme, že tato politika pronásledování nedoléhala na usedlé Cikány žijící na panstvích šlechticů a sedláků – ti měli od svého pána zaručenou ochranu před pronásledováním. Na Moravě je asi nejznámější případ uherskobrodských Cikánů na panství šlechtického rodu Kouniců.¹²

Za vlády Marie Terezie lze mluvit o zásadním obratu v politice vůči cikánským obyvatelům. Počátkem své vlády sice panovnice uplatňuje podobnou proticikánskou politiku jako její předchůdci, od padesátých let 18. století však období nelitostných a bezdůvodných postihů střídá éra asimilačních opatření, která měla Cikány přinutit k tomu, aby přejali způsob života majoritní společnosti a zcela se do ní integrovali. Jádrem tohoto procesu tvořila zejména násilná sedentarizace cikánských obyvatel. Tato politika ovlivnila nejsilněji uherskou část monarchie, kde byly hojně stavěny domy pro nově usedlé Cikány. Méně stavení bylo vybudováno na Moravě a v Čechách.¹³ V celkovém měřítku nebyl tento proces příliš úspěšný, ačkoli Daniel tvrdí opak¹⁴: podle Hanzala si na nové usídlení zvykli spíše jen ti cikánští obyvatelé, kteří již žili alespoň polousedlým způsobem života v předchozí době.¹⁵ Ostatní usazení Cikáni svá stavení po jedné zimě opouštěli, na svém odchodu pak byli většinou zadrženi a vraceni zpět násilím. Marie Terezie totiž sice zrušila trestání cikánských obyvatel na hrdle, ale do padesátých let uplatňovala trest násilného vypovídání Cikánů z dědičných zemí – kočovníky přišlé do Čech a na Moravu nechávala vypudit za hranice, při opakovaném vstupu vymrskat.¹⁶ Později tzv. postrk směřoval Cikány do jejich úředně nařízených obydlí.¹⁷

¹¹ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 88-89

¹² Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 65-93

¹³ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 94

¹⁴ *Tamtéž*, str. 94

¹⁵ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 104

¹⁶ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 94-95

Marie Terezie rovněž zrušila svévolné vydávání různých úředních dokumentů (pasů), které Cikánům usnadňovaly průchod zeměmi.¹⁸ Až za Josefa II. přestávali být utečenci z uherských oblastí vraceni systematicky zpět a mohli se usadit i v oblasti českých zemí.¹⁹

Tzv. „regulací“, která pokračovala právě i za vlády Josefa II., tvořilo nejen násilné usídlování kočovných i usedlých cikánských skupin, jednalo se o soubor nejrůznějších nařízení. Nově usedlí Cikáni měli být nazýváni novousedlíky (v uherské části monarchie novomaďary). Svůj jazyk, oděv i zvyky měli zcela přizpůsobit oblasti, do které byli usazeni. Oficiálně nesměli uplatňovat svou tradiční samosprávu (titul vajdy měl zcela zaniknout, avšak to se nakonec nepodařilo, i přes tyto zákazy tato funkce trvala i nadále²⁰; podrobnější popis funkce viz níže) ani nejrůznější navyklé formy obživy (bylinářství, léčitelství koní, podomní obchod). Měli se věnovat řemeslu či zemědělství, aby mohli odvádět daně.²¹ Dále jim bylo nařizováno, aby vedli křesťansky zbožný život, děti neměly chodit nahé, dospělí měli odložit pláště (neboť ty se údajně měly hodit především ke schovávání ukradených věcí). Rovněž se Cikáni měli vyvarovat incestu a požívání mršin²² – v těchto nařízeních se zřetelně ukazuje vliv Grellmanovy studie o Cikánech z roku 1783, která o jejich způsobu života rozšířila ne jeden předsudek²³.

Součástí regulace byla i sňatková omezení – Cikán se nesměl oženit, pokud nebyl schopen uživit rodinu. Cikánským rodinám byly odebírány malé děti a dávány k převýchově do rodin sedláků, dříve i do špitálů – tato praxe nebyla v této době ničím novým. Cikánské děti „měly být vychovávány v katolické víře a vedeny k pracovním návykům“²⁴. Děti starší deseti let se měly vyučit nějakému řemeslu či jít do služby.

Už Marie Terezie prosazovala pro Cikány také vojenskou službu – vojenská povinnost platila pro cikánské muže starší 16 let. Do této doby bylo působení v armádě pro Cikány problematické – z nařízení „aby byli bráni do vojska“²⁵ si lze domyslet, že ochota přijímat Cikány do armády nebyla mezi důstojníky z řad většinového obyvatelstva velická²⁶. Ovšem

¹⁷ Nečas, C.: *Romové v České Republice včera a dnes*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995, str. 20

¹⁸ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 95

¹⁹ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 64

²⁰ *Tamtéž*, str. 116

²¹ *Tamtéž*, str. 94-95

²² Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 99

²³ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 97

²⁴ Nečas, C.: *Romové v České Republice včera a dnes*, str. 19

²⁵ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 96

²⁶ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 151

podrobné studie o daném tématu v české oblasti neexistují a tak musíme výše uvedený závěr ponechat v kategorii spekulací.

Nastíněná historická situace se týká zejména oblasti Čech a Moravy, poněkud odlišný vývoj měla oblast Uher, potažmo Slovenska: uherští a sedmihradští Cikáni měli odedávna příznivější společenské postavení než jejich „krajané“ v západní a střední Evropě. I v dobách, kdy už v Čechách vládla dusivá atmosféra přísných proticikánských opatření, patřily Uhry k území, kde převládala spíše snaha zdomácnělé cikánské obyvatelstvo chránit. Proč byla asimilace uherských Cikánů o tolik snazší a rozšířenější než u nás? Uherští Cikáni vykonávali odedávna velmi užitečná povolání, ve kterých někdy doslova vynikali. To platilo i pro profesionální cikánské hudebníky – ti zažívali svůj rozkvět minimálně už od 15. století, jak dokazují nejranější historické záznamy. Přední hudebníci dokonce zbohatli díky štědré podpoře šlechticů, již si tyto virtuozy rádi najímali. Muzikantští mistři tak mohli napodobovat životní styl nižší šlechty a docházelo hojně i ke sňatkům mezi Cikány a necikánským obyvatelstvem Uher. Proces asimilace usnadňoval zřejmě i fakt, že původně kočovným Maďarům nepřipadal potulný způsob života až tolik odlišný. Nezanedbatelný vliv měla pravděpodobně i skutečnost, že v maďarské i cikánské fyziognomii nalezneme více společných rysů (tmavé vlasy i kůže, menší vzrůst). I v případě méně výnosných profesí byli Cikáni mezi šlechtici a selským lidem většinou respektováni.²⁷

Dokazuje to i poměrně častá účast Cikánů v uherském vojsku. O té existuje záznam již ze 16. století, kdy se odehrálo legendární obléhání hradu Velká Ida (Nagy Idai). Jednalo se o střet Vídně a odbojných uherských feudálů. Obráně hradu velel František Perenyi, který posílil své malý obranný sbor zhruba o tisíc cikánských mužů. Vídeňské vojsko se nechalo zastrašit silnou palbou a dalo se na ústup. Chvástaví Cikáni ovšem začali vykřikovat, že už nemají střelivo, jinak by prý ofenzívu zcela rozdrtili. Ustupující vojsko se obrátilo zpět a hrad krvavě dobylo.²⁸ Událost se dochovala v cikánské orální tradici, dokonce i sám Mácha ji v *Cikánech* reprodukuje.²⁹ Touto písní rovněž hlavní hrdinové potvrzují svůj uherský původ, stejně jako svou příslušnost k vojsku, jež byla v českých zemích, jak již víme, mnohem méně obvyklá a rozšířená: „Jak jsme se před pěti lety v Uhersku na půl roku odloučili od vašeho pluku...“³⁰.

²⁷ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku*. Historicko-etnografický náčrt. Bratislava: Vydavateľstvá Slovenské akademie vied v Bratislavě, 1964, str. 98-99

²⁸ *Tamtéž*, str. 100-101

²⁹ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 23-25

³⁰ *Tamtéž*, str. 29

Zvláštností Uher oproti českým zemím byla i instituce vajdy (vojvody). Vajda byl náčelník z řad Cikánů, pod jehož pravomoc vždy spadali Cikáni na určitém panství. Vojvoda řešil zejména spory a přestupky svých poddaných.³¹ Podle Daniela se odlišoval svým oděvem od ostatních Cikánů: nosil vestu, stříbrný řetěz a knoflíky, někdy i stříbrem vykládaný „čagan“ (hůl se sekyrkou).³² Tento popis nápadně připomíná oděv Máchova mladšího Cikána, i když šaty mladého Valdemara nejsou ozdobeny stříbrem, nýbrž zlatem.³³ Podle Horváthové se takovým oděvem nevyznačovali vajdové, ale spíše uherští kočovní Cikáni, kteří se tak lišili od usedlých. V charakteristice Horváthové tvoří paralelu k Máchově vyličení pestrost svršků a rovněž zdobení drahými kovy.³⁴

Podle Máchova vyličení tedy patří oba cikánští hrdinové jasně k uherským cikánům. Zde také narážíme na jeden z anachronismů v díle. Větší příliv Cikánů z podunajských zemí do Čech je zaznamenán až z počátku 19. století. Tuto vlnu podnítil konec perzekucí a snaha nalézt lepší místo k obživě.³⁵ Protože útlum proticikánských opatření trval až do roku 1863, je dost možné, že se Mácha v popisu cikánských postav mohl inspirovat nejen obdobím osvícenství, nýbrž i svou současností – Cikáni z jeho románů mohli vypadat jako ti kočovníci, kteří byli k vidění v Čechách první poloviny 19. století. Mácha tedy nejspíše smísl prvky cikánského života ze své současnosti s kulisami z 18. století. Danému předpokladu nasvědčuje i skutečnost, že oběma hrdinům není nijak zamezováno v pouti do českých zemí a v kočovném stylu života vůbec (který byl osvícenským panovníkům prosazujícím sedentarizaci Cikánů trnem v oku).

Kromě příslušnosti k vojsku a charakteristického oblečení nás na uherský původ odkazuje i hudebnické povolání, i když profesionálních hudebníků byla mezi Cikány (i mezi uherskými, kde muzikantství představovalo tradici již po staletí) jen menšina.³⁶ Také je pravděpodobné, že hudebníci byli většinovému obyvatelstvu nejvíce na očích. Realistickým prvkem je i skutečnost, že potulní hudebníci představovali svou produkci nejen šlechticům (to byl případ spíše výše zmiňovaných virtuozů v Uhrách, vzpomeňme například na slavnou Pannu Czinku či Mihályiho Barnu z 18. století³⁷), ale mnohem častěji obyčejnému selskému lidu, který

³¹ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.*, str. 109

³² Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 82-83

³³ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

³⁴ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.*, str. 253

³⁵ Jamnická - Šmerglová, Z.: *Dějiny našich cikánů.* Praha: Orbis, 1955, str. 54

³⁶ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.*, str. 124-135

³⁷ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 97

jejich hudbu vítal a rovněž dle svých možností podporoval.³⁸ Typicky cikánsko-uherské jsou i hudební nástroje, na které protagonisté hrají. „Mladší měl převěšený přes rameno lesknoucími se strunami potažený cimbál, starší nesl pod pažďím hudební nástroj podobný našim houslím.“³⁹ Zde se projevuje fenomén splynutí maďarské a cikánské kulturní tradice:

Zmíněný jev souvisí s politickou situací Uher od konce první třetiny 18. století. V té době se Uhry přestaly potýkat s útoky ze strany Turků a zároveň si uherská šlechta mohla oddechnout od povstání poddaných. Vytvořilo se tak příznivější klima pro intelektuální i ekonomický život v této části Habsburské monarchie. Za vlády osvícenských panovníků pak silí centralizační politika země, příkladem může být josefinské nařízení němčiny jako úředního jazyka z roku 1784. Jazykové nařízení však snahu o prosazení maďarštiny v uherských intelektuálních kruzích naopak posílilo. Úsilí o rozvoj jazyka pak přerostlo v národní uvědomění provázené zavržením osvícenského kosmopolitismu a hledáním národní tradice v duchu rousseauovských idejí.⁴⁰ Protože ekonomicky nejsilnějším činitelem v Uhrách byla maďarská šlechta a buržoazie, často byl koncept uherského národa ztotožňován s národem výlučně maďarským. Podíl ostatních uherských národů na kulturní tradici Uher byl jednoduše přehlížen. Vytváření uherské národní tradice v praxi znamenalo, že si maďarští intelektuálové přisvojili prvky lidové kultury ostatních národů a ty pak Evropě prezentovali jako „plody vlastnej ľudovej kultúry“⁴¹. Podporování národních tradic se pak stalo vysloveně módní záležitostí uherských vládnoucích vrstev a k této módě náležel kromě jiného i nebyvalá obliba lidové písně. K jejím nejlepším interpretům patřili podle tehdejšího mínění právě Cikáni. Dodejme, že ti hráli písně z nejrůznějších koutů Evropy, Horváthová zdůrazňuje především lidové písně slovenské.⁴² Je pravda, že většina známých cikánských hudebníků, tzv. primášů (vedoucích cikánských kapel) pocházela z oblasti dnešního Slovenska a tak je logické, že hudební materiál shromáždili především ve své domovině. Cikánští hudebníci pak upravovali daný repertoár podle svého hudebního cítění i vkusu svých posluchačů. Skladby primášů později sloužily za základ pro tzv. novouherskou píseň a pronikly i do děl evropských skladatelů klasické hudby (Liszt, Brahms, Schubert aj.). Jak vidíme na příkladech z hudební historie, maďarská kulturní tradice byla s cikánskou velmi silně propojena a není tedy příliš překvapivé, že ani Máchova mezi uherským (či maďarským) a cikánským příliš

³⁸ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.*, str. 179

³⁹ Máchova, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

⁴⁰ Szegedy – Maszák, M.: *Romanticism in Hungary.* In: *Romanticism in National Context.* Vyd. Porter, R., Teich, M., Cambridge: Cambridge University Press, 1988, str. 220

⁴¹ Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku.*, str. 180

⁴² *Tamtéž.*, str. 180-184

nerozlišuje: mladší Cikán je jednou „po maďarsku vystrojený mladík“⁴³, po druhé je v těch samých šatech popsán jako „pán ... v oděvu cikánském“⁴⁴. Uhry tedy představují jednu z cikánských hostitelských oblastí, kde do cikánské kultury vniklo mnoho prvků z kultury většinového obyvatelstva. Ve srovnání s mnohými jinými hostitelskými zeměmi je zajímavé, že tento proces proběhl i opačně.

Většina Cikánů však zastávala méně romantická povolání – nádeničinu, kovárství a jiné. A nakonec i život hudebníka nebyl tak romantický, jak jej Mácha líčí ve svých dílech – rozporným prvkem je vize nekonečného a zcela volného poutníkovy bloudění ve světě. Zatímco v *Cikánech* není putování Giacoma a jeho svěřence ničím determinováno (snad jediné vazbou k osobní minulosti, která žene obě postavy do místa, kde se odehrává děj románu), ve skutečnosti sotva nabýval potulný život cikánských kočovníků takto neurčitých rozměrů. Pomineme-li skutečnost, že lidé s potulnou existencí většinou opakovali stále stejnou trasu, neboť pro ně nebylo nijak žádoucí přicházet do zcela neznámých, neosvědčených a tím pádem potenciálně nebezpečných míst⁴⁵ (tato strategie se týká zejména předterezziánského období přísných výnosů proti Cikánům – neopatrnost ve volbě lokality mohla cikánské kočovníky stát život). Od doby vlády Marie Terezie sice tyto strategie ubývají na významu, neboť hrdelní i ostatní fyzické tresty přestávají být reálnou hrozbou, nesmíme však opomenout fakt, že hudební profese stejně jako ostatní zaměstnání Cikánů začíná tvrdě podléhat oficiálním předpisům. Většina tehdejších cikánských ekonomických aktivit (včetně hudební činnosti) se dostávala do přímého rozporu se sedentarizačními tendencemi – cikánští hudebníci se zkrátka na jednom místě neuživilí a potřebovali k provozování své činnosti kočovat v rámci širšího území, což jim ovšem bylo znemožňováno. A nakonec i v uvolněnější době první poloviny 19. století byla trasa kočovníků určována prozaickými možnostmi vlastní obživy.⁴⁶ Pout' „dále a dále v širý svět, bez cíle, bez konce“⁴⁷ je tedy spíše jen Máchovou fantazií.

Je také příznačné, že cikánské skupiny netvořili výlučně jen lidé romského původu⁴⁸, „pravé cikánství“ determinoval ve zmíněných érách spíše způsob života než pokrevní příbuznost⁴⁹. Z tohoto důvodu není příliš překvapivé, že ani jeden z Máchových cikánských hrdinů není Rom. V příběhu mladého Cikána se však Mácha zřejmě více držel své

⁴³ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

⁴⁴ *Tamtéž*, str. 99

⁴⁵ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 110

⁴⁶ Nečas, C.: *Romové v České Republice včera a dnes.*, str. 21

⁴⁷ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 94

⁴⁸ Daniel, B.: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.*, str. 95

⁴⁹ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 159

představivosti než faktů: není sice vyloučeno, že by se člověk z většinové společnosti přidružil k cikánské tlupě, ovšem v případě malého dítěte proti tomu svědčí už skutečnost, že v době tereziánských a josefínských asimilačních opatření (ale i dříve) panovala úplně opačná politika: malé děti byly cikánským rodinám nezřídka odebírány a převychovávány v rodinách usedlíků. Zde jako bychom odhalovali náznak tradovaného stereotypu, že Cikáni kradou malé necikánské děti. Tento romantizující předsudek tematizuje i Rheinheimer, s tím, že jej ovšem vztahuje k žebravým bandám obecně. Mácha ovšem obrací tento stereotyp vzbuzující obavy v pozitivní: opuštěné dítě, které jeho praví rodiče odmítli, najde láskyplný domov.

Dostáváme se tedy nyní k Máchovu vylíčení širší cikánské skupiny, ke které se oba hrdinové kdysi ve své minulosti připojili a stali se skrze tento akt Cikány. Pokud bychom dané vylíčení srovnali s charakteristikou hlavních hrdinů, jako bychom odkryli dva zcela odlišné obrazy – rozdílné historickou epochou, které se týkají, tak i místem svého vzniku. Protagonisté jsou po uhersku oblečeni, jsou bývalými příslušníky armády a živí se hudebním povoláním, dá se tedy v hrubých obrysech říci, že se jedná o uherské Cikány první poloviny 19. století. Vylíčení jejich „mateřské“ skupiny je ovšem k dané charakteristice doslova kontrastní: „Děti a ženy leží polonahé v zrosené trávě, nemajíce mimo svých hustých vlasů žádného okrytu. Kolem ohňů zarostlí mužové leží. Strašná bída! – Byl to sbor cikánů.“⁵⁰ Na první pohled si všimneme zdůrazňovaného aspektu necivilizovanosti (nahota, domov kdekoli v přírodě kolem rozdělaného ohně) a chudoby. Vzpomeňme na bohatě zdobený oděv mladšího cikána: „červené, zlatem vyšíváné spodky, žluté botky a modrá, zlatými šňůrami ozdobená kazajka“⁵¹. Nesourodost obou obrazů je více než očividná. Pokud bychom situovali cikánskou skupinu do českých zemí, je jisté, že ono vyobrazení cikánské skupiny můžeme historicky zařadit spíše do předosvěcenské doby, vyznačující se přísnými proticikánskými opatřeními, kdy byli Cikáni pronásledováni a nedobrovolně se uchýlovali do fyzické i kulturní společenské izolace. Mácha zde, poněkud neorganicky, slučuje dvě odlišné historické vrstvy - spojuje dva rozdílné cikánské typy lišící se původem i zvyklostmi. V druhé kapitole si ozřejmíme, kde se Mácha při vylíčení této cikánské skupiny inspiroval.

⁵⁰ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 81

⁵¹ *Tamtéž*, str. 15

2 Literární zdroje

Mácha se při tvorbě cikánského stereotypu zřejmě mohl inspirovat i částečně svou zkušeností, ale jeho obraz je mnohem více poplatný literárním zdrojům. Tomuto tvrzení nasvědčuje závěr lingvistické analýzy díla, který se zaměřuje na jazykovou charakterizaci protagonistů. Zatímco postava Bárty v díle je neobyčejně plasticky vykreslena svým způsobem mluvy, Máchovy cikánští hrdinové takovou věrohodnou charakterizaci zcela postarádají. Způsob jejich mluvy je krajně stylizovaný a pravděpodobně nekoresponduje s jejich vnější charakteristikou a společenským postavením⁵² (ovšem můžeme si jen domýšlet, jak se doboví Cikáni skutečně vyjadřovali). Taková disproporce nám napovídá, že motiv postavy je neorganicky dosazeným literárním motivem. V této kapitole bych ráda podrobněji prozkoumala právě ty literární zdroje, které mohly máchovské zobrazení Cikána ovlivnit.

V případě *Cikánů* (na rozdíl od jiných děl) můžeme vyloučit předem inspiraci soudobými pověstmi. Podle Wagnera Mácha v příběhu nezpracoval žádnou místní dobovou pověst, respektive nebyla zjištěna žádná historie či legenda se zápletkou podobnou s příběhem Cikánů, ačkoli pověsti vážící se k dějišti románu za Máchových dob existovaly.⁵³

Ještě než začneme zkoumat paralely Máchových Cikánů s díly jiných autorů, podívejme se na podobnosti s ostatním dílem spisovatele. Nejvíce motivických paralel zaznamenáme s lyrickým útvarem *Máj*. Co mají Máchovi cikánští hrdinové společného s Vilémem, „strašlivým lesů pánem“? Bezpochyby mají všichni hrdinové podobný status společenského vyvržence, jenž je odkazuje na toulavý život po lesích. Stejně jako Vilém, i Giacomo končí na popravišti za spáchání vraždy, kterou oba protagonisté vykonají ze stejného důvodu: mstí se ze žárlivosti. V obou příbězích zápletky vychází z neznámého původu hlavního hrdiny, který odhalí svého pokrevního otce až poté, co jej v afektu zavraždil.⁵⁴ Fabule obou děl jsou tedy do značné míry totožné a dokonce můžeme říci, že hrdinové *Máje* jsou do jisté míry předobrazem protagonistů v *Cikánech*.

Na rozdíl od *Cikánů* byla zápletky *Máje* inspirována také místní historií⁵⁵ – hrdina Vilém má svou předlohu v několika skutečných historických postavách, jejichž příběhy se staly v podbezděžské krajině, kde se *Máj* odehrává, legendami. Mácha si vyslechl tyto pověsti během svých pobytů u přítele Eduarda Hindla, který pobýval v Doksech. Postava Viléma či

⁵² Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha*. Praha: Melantrich, 1984, str. 206-207

⁵³ Wagner, J.: *Karel Hynek Mácha v dějišti svých Cikánů*., str. 22

⁵⁴ Mácha, K. H.: *Máj*. Praha: Academia, 2003, str. 19-55

⁵⁵ Následující delší pasáž čerpá z: Panáček, J., Wagner, J.: *Karel Hynek Mácha v kraji svého Máje*. Ústí nad Labem: Severočeské vydavatelství, 1990, str. 46-60

mladého Valdemara z Borku jako otcovraha byla vytvořena podle skutečného otcovraha Ignáce Schiffnera z Dubé. Ignác byl jediným žijícím synem chmelaře Antonína Schiffnera. Když se Ignác zamiloval do dcery dubského kováře, otec nechtěl synovi sňatek povolit. Mladý Schiffner otce ubil chmelovou tyčí a k vraždě se nakonec přiznal. Domníval se, že svůj zločin vykoupí penězi, ale soud jej uvrhl do kobky pro těžké zločince. Později určil popravu lámáním v kole, která proběhla v červenci 1774. Přesné údaje o Ignácově vyvolené nejsou známy, ale podle pověsti pak Ignácova milenka spáchala sebevraždu tak, že se utopila v jednom z rybníků poblíž Dubé. Protože však tato pověst uvádí četné nepřesné či mylné údaje (např. také skutečnost, že Antonín byl vdovec a sám se chtěl oženit s milou svého syna), není jisté, zda Ignácova dívka skutečně spáchala sebevraždu a zda tímto způsobem. Mácha tedy každopádně čerpal nejen ze skutečné události, použil ve svém díle i „přibarvené“ údaje z pověsti.

Jsou známé ještě další dvě pověsti o zločincích ze severních Čech, které sloužily Máchovi jako zdroj inspirace při vytváření hlavního hrdiny Máje. Jedná se o historku o loupežném rytířovi Pancířovi, jejíž kořeny sahají až do 15. století. Pancíř byl podle pověsti vůdcem celé tlupy loupežníků. Jeho zajetí a smrt pak byla mezi členy jeho bandy připomínána a oplakávána. Zkazka ovlivnila především scénérii Máje (popraviště, prostředí lesa).

Posledním příběhem, který mohl sloužit jako epický základ Máje, je pověst o vůdci loupežníků Václavu Kumrovi. Tento zločinec se narodil 1767 poblíž Bezdězu, loupit začal v 90. letech 18. století a od roku 1798 byl zřejmě několikrát zatčen a vězněn. V době, kdy psal Mácha *Máj a Cikány* nám není Kumrův osud zcela znám, ale jisté je, že v té době ještě žil. Zemřel až po Máchově smrti, v roce 1843. Nicméně již v době Máchova života kolovaly o tomto zloději, pytlákovi a násilníkovi různé neověřené dohady – například že se dopouštěl incestu se svou matkou. Právě Kumrův původ sloužil za fabulační základ pověstí, které o jeho osobě později vznikly, a také se objevuje v zápletce Máje: Kumr totiž nebyl pravým synem chalupníka Kumra, jeho otcem byl jakýsi panský mušketýr Weber. Chalupník Kumr svého nevlastního syna nenáviděl, bil a nakonec vyhnal z domu. Motiv nepřátelství otce a syna se v *Máji* objevuje, a nejen to: příběh o původu loupežníka Kumra také silně připomíná minulost Giacomova svěřence z *Cikánů*. Ve smyšlenkách o Kumrově původu se pak uvádělo, že Václav byl hraběcím dítětem či odloženým potomkem šlechtičny, která měla poměr s nevolníkem. Nezapomínejme, že Valdemar z Borku byl hrabě a mladý Cikán nalezenec. Vliv daných pověstí na epickou složku *Cikánů* je velmi pravděpodobný.

Pokud bychom tedy hledali historicky skutečné předchůdce Máchových *Cikánů*, nezbude nám než je ztotožnit s historickým základem pro postavy *Máje*. K *Máji* se samozřejmě váže i

mnoho zdrojů literárních, které nám rovněž mohou být užitečnými vodítky při zkoumání literárního původu hrdinů v *Cikánech*. Z českých autorů, kteří mohli svým dílem ovlivnit typologii máchovských protagonistů, jmenuje Stich především Klicperu s jeho pseudohistorickým dramatem *Loupež*. Podobnost s Cikány představuje právě motiv původně necikánského hrdiny, který vyrůstá mezi Cikány, aniž by jako dítě znal svůj pravý původ. Dále jsou to analogické postavy ošklivých stařen, prvek „zešílení“ hrdinek a rovněž příběh dítěte, které vyrůstá uprostřed lesů stranou společnosti.⁵⁶ Podle záznamu v Máchových zápisnicích víme, že Mácha Klicperovo drama znal (do *Deníku* si poznamenal postavu Jindřicha z této divadelní hry)⁵⁷, ovšem nemůžeme s určitostí přikládat Klicperovu dílu přímý vliv na literární počiny Máchovy – paralely mezi autory spíše poukazují na inspiraci shodnými díly. Klicperova *Loupež* je považována za velmi slabou adaptaci Schillerových *Loupežníků*.⁵⁸

Schillerovo drama tedy také můžeme považovat za jeden ze zahraničních literárních zdrojů, který mohl svou loupežnickou a zločineckou tematikou ovlivnit jak *Máj*, tak *Cikány*. Podobně jako Mácha při tvorbě *Máje*, i Schiller se při psaní *Loupežníků* inspiroval historií skutečně existující loupežnické tlupy, která působila v dnešním jižním a středním Německu. Schiller použil téma zločinu, avšak jeho příčiny vykreslil zcela dle své romantické imaginace: vraždu zdůvodňuje žárlivostí a touhou po pomstě a pytláctví podal jako odbojnou činnost vůči panskému monopolu.⁵⁹ S Schillerovými hrdiny spojuje Mácha snaha vymanit své literární postavy z existujícího společenského řádu, který oba autoři obviňují z trpkého osudu svých protagonistů. V dílech obou autorů najdeme projevy sympatie pro gesta vzpoury (Giacomova pomsta, Vilémova otcovražda, Moorův odboj) vůči zákonům společnosti. Avšak zatímco Schillerův Karl Moor jedná ve jménu širšího lidského společenství, „revolta“ Máchových hrdinů je vždy činem osamělého individua.⁶⁰

Z německé preromantické literatury uvádějící do středu pozornosti okrajovou figuru je rovněž velmi známé dílo Goethovo *Götz von Berlichingen* z roku 1773. Podle Rheinheimera stojí tato kniha zcela na počátku literární tradice idealizovaného cikánského stereotypu. Ačkoli najdeme cikánské postavy v literatuře i mnohem dříve (zřejmě nejznámější je Cervantesova „Gitanilla“), až Goethe vykresluje svého cikánského hrdinu jako „ušlechtilého

⁵⁶ Stich, A.: Máchův Vilém a soudobá česká literatura. In: *Prostor Máchova díla.*, str. 162

⁵⁷ *Dílo Karla Hynka Máchy*. Svazek III. Deníky – Zápisníky – Dopisy. Vydal Janský K., Praha: Československý spisovatel, 1950, str. 49

⁵⁸ Stich, A.: Máchův Vilém a soudobá česká literatura. In: *Prostor Máchova díla.*, str. 158

⁵⁹ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 154

⁶⁰ Václavek, B.: Společenské vlivy v životě a díle K. H. Máchy. In: *Torso a tajemství Máchova díla*. Sborník pojednání pražského lingvistického kroužku. Praha: Fr. Borový, 1938, str. 358-360

divocha“, jehož nesobecké a vysoce morální jednání je hodno napodobení: cikánský hejtman zachraňuje raněného hrdinu Götze a sám při tom přijde o život.⁶¹ Je známo, že Máchova Goetha hojně a rád četl, a i o „Götzovi“ má zmínku ve svých *Denících*.⁶²

A teď se podívejme, které literární zdroje se uplatnily výhradně při tvorbě *Cikánů*. . Nejdříve nahlédněme do Máchových literárních *Zápisníků*, kde Máchova přímo uvádí písemnosti, které četl. V první řadě zde najdeme zcela přepsaný publicistický výňatek z Petrohradského žurnálu popisující tehdejší geografickou oblast Valašska, kde je zmínka o tlupě cikánských kočovníků. Popis života valašských Cikánů pak Máchova poměrně věrně přetlumočil i v *Cikánech*⁶³, právě ve zmiňovaném vylíčení cikánské skupiny (viz 1. kapitola). Můžeme se ovšem jen dohadovat, z jakých zdrojů čerpal autor „Skizzen aus der Wallachei“ – Máchova neuvádí o výňatku žádné podrobnosti.⁶⁴

Z Máchových literárních zápisníků se také dozvídáme, že Máchova četl povídku *Cikáni* od Puškina.⁶⁵ Jisté podobnosti najdeme zejména mezi vylíčením cikánské domovské skupiny Giacoma a jeho svěřence a Puškinovým popisem tlupy kočovníků. Shodné je soužití cikánského sboru se zvířaty, „dětí i starců nahota“ – stejně jako v Máchově vylíčení „vše hrubé, nuzné, divoké je“⁶⁶. Cikánský kočovný život se vyznačuje podle obou autorů nespoutaným temperamentem a silnou vášnivostí. Paralelní je i přidružení se necikánského hrdiny k tlupě (Aleka, Giacoma). Shodná je opět do určité míry i fabule: Aleko je plný podezíravosti a žárlivosti vůči své milé Zemřice, která jej zradí s jiným. Poté co zradu Aleko odhalí, stejně jako Giacomo hoří touhou po pomstě. Zajímavé je, že Puškin v závěru klade pomyslné rovnítko mezi Cikány a ostatní lidi. I když propůjčuje cikánskému charakteru specifickou identitu (vášnivý, svobodný, bezstarostný), nakonec poukazuje na nevyhnutelnost osudu, jenž je platný pro všechny bez rozdílu: „Však štěstí ani mezi vámi není, vy děti přírody! ... Všude nezdolné vášně lidské a osud, jemuž neujdem.“⁶⁷ Příznačně Aleko přehající s cikánskou tlupou před lidskou zradou ji najde v samotném srdci své nové rodiny, u své milé.

Žánr *Cikánů* poukazuje na spojitost Máchova díla s britským romantismem. Ještě než budeme jmenovat konkrétní autory, je třeba ozřejmit, v jakém smyslu můžeme Máchovy *Cikány* nazývat románem. Pokud bychom na toto Máchovo prozaické dílo uplatňovali současnou definici žánru, *Cikáni* by ji z mnoha důvodů nesplňovali. Podle Hrušešové

⁶¹ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti*., str. 152

⁶² *Dílo Karla Hynka Máchy*. Sv. III., str. 158, 160

⁶³ Štěpánek, V.: *Karel Hynek Máchova*., str. 198-199

⁶⁴ *Dílo Karla Hynka Máchy*. Sv. III., str. 90-96

⁶⁵ *Tamtéž*, str. 78

⁶⁶ *Cikáni*. In: Puškin, A. S.: *Pohádky a poemy*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1954, str. 300

⁶⁷ *Tamtéž*, str. 326

postrádají *Cikáni* psychologickou komplexnost, jež je pro román příznačná – nepojednávají zešířka o vnitřním vývoji svých postav, neprokreslují do hloubky jejich vztahy k prostředí a společnosti. *Cikáni* ani nerepresentují jedolitou ideu, jednotícím rysem prózy je spíše atmosféra, který postavy a jejich příběhy obestírá. Na druhé straně *Cikány* pro rozvětvenost děje nelze označit jako novelu a silný dějový prvek zas neumožňuje dílo zařadit pod pojem „náladová povídka“. Máchova próza spojuje prvky různých žánrů. Nezapomínejme, že vznikala v době, kdy romantická literární věda hlásala imperativ rozvolnění do té doby pevně a uměle definovaných poetických žánrů, kterým se Mácha bezpochyby řídil. V době, kdy *Cikáni* vznikli, tedy ještě taková próza měla nárok na označení román.⁶⁸

Z Máchových *Zápisníků* vyplývá, že básník hojně četl historické romány Waltera Scotta.⁶⁹ Také svou inklinací k žánru historického románu nabízí *Cikáni* možnost relevantního srovnání s tímto autorem. Podle Welleka sice Mácha nedosahuje Scottova smyslu pro historii, její hluboké znalosti a důkladného porozumění, nicméně se „Scottem spojuje Mácha především snaha o podrobný lokální a historický kolorit“⁷⁰. A především: „U Máchy i u Scotta najdeme dost společných nebo podobných tradičních typů“. Wellek jmenuje nejen *Cikány* (Scott dokonce uvádí cikánské hrdiny, kteří jsou podle Willemse zvláštní tím, že jsou „smíšené krve“⁷¹; jejich původ představuje tajemství, jež je v příběhu odhaleno. Díky Scottovi pronikl tento motiv do romantické literatury obecně. Paralely v Máchových *Cikánech* jsou evidentní, viz níže), ale také postavu krásné Židovky (v *Cikánech* Ley), či hrdinku, která pod vlivem nějaké traumatické události zešílela (Angelína). I když nelze jednoduše říci, že Mácha převzal výše zmíněné typy protagonistů přímo od Scotta, lze tak jednoznačně dokázat příslušnost ke stejné literární tradici, jejíž zásadní esenci tvoří žánr gotického (černého) románu.⁷²

Gotický román byl typickým žánrem zejména anglické literatury druhé poloviny 18. století a počátku století 19. Charakterizují jej motivy, které mají za účel evokovat silné emoce (děsu, dojetí). Většinou hrůzné náměty spočívají zejména v napínavé dějové složce příběhu, která silně upoutává čtenářovu pozornost. Děj se může skládat jak z racionálních, tak

⁶⁸ Hrušešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*. Praha: FF UK, 1936, str. 4-5

⁶⁹ *Dílo Karla Hynka Máchy*. Sv. III., str. 79, 139

⁷⁰ Wellek, R.: K. H. Mácha a anglická literatura. In: *Torso a tajemství Máchova díla*. Sborník pojednání pražského lingvistického kroužku. Praha: Fr. Borový, 1938, str. 385

⁷¹ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy*. From Enlightenment to Final Solution. Londýn: Frank Cass Publishers, 1997, str. 144

⁷² Wellek, R.: K. H. Mácha a anglická literatura In: *Torso a tajemství Máchova díla.*, str. 383-385

nevysvětlitelných prvků. Častými kulisami gotického románu bývají středověké hrady, zříceniny, hluboké lesy, kobky či vězení.⁷³

S tradicí gotického románu nejsou u Máchy a Scotta spjaty pouze postavy, ale také charakteristiky, které determinují jejich identitu: u mladého Cikána se jedná o mateřské znamení na prsou, které nakonec dokáže jeho šlechtický původ. Podobný moment odhalení se odehraje i ve Scottově *Legendě o Montrosovi*, ještě dříve také ve Walpolově *Otrantském zámku* (který se počítá za prvotní dílo černého románu vůbec). Walpolův román se odehrává v prostředí středověkého hradu a je plný hrůz, zločinů a strašidel. Motivické paralely se Scottem tvoří logicky také máchovské kulisy vězení, scény soudů a poprav – Giacomovo pověšení vykazuje na první pohled podobnosti s popravou Ferguse MacIvora v románu *Waverly*. K inspiraci Scottem ukazují i paralely kompoziční, především přítomnost mott, které v Cikánech otevírají každou kapitolu.⁷⁴

Specifická literární geneze připadla písni Cikánů *Nagy-Idai*.⁷⁵ Hrubešová poukazuje na jejich silnou formální podobnost s Hankovými a Lindovými *Rukopisy*, které Mácha četl a pro jejich estetickou kvalitu velmi obdivoval.⁷⁶

Pokud se vrátíme k podobnosti Cikánů s Májem, musíme za jeden z nejnámennějších vlivů označit Byrona. I když se paralely objevují nejvíce v kompozici *Máje*, motiv melancholické povahy Máchových hrdinů poukazuje k Byronovým dílům. Rovněž píseň *Jerusalem zpusťla* poukazuje svou tematikou k Byronovým *Hebrejským melodiím*. Kromě zmíněných námětů se však Byronův vliv uplatnil mnohem více v jiných Máchových dílech, vyjma *Máje* především v *Mnichovi*, kde nacházíme paralely s díly anglického básníka v motivech i formální výstavbě. Podobný závěr musíme učinit i ohledně polských romantiků, jejichž vliv Mácha stvrzuje i hojnými citacemi v románě: inspirace spočívala spíše v kompozičních zvláštностech a je lépe zratelná v Máchových veršovaných dílech.⁷⁷

Mladý Cikán, později odhalený Valdemar Lomecký, nese také Máchovy autobiografické rysy. O daném tématu se dočteme snad v každé monografii o Máchovi, jichž vyšlo nsmírné množství. Všechny vycházejí z nesporné podobnosti Máchových deníkových záznamů a replik hlavního hrdiny *Cikánů*. Začátkem listopadu 1835 - jen pár dní poté, co se Mácha

⁷³ Pavera, L., Všetická, F.: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002, str. 127; také viz Kolektiv Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV: *Slovník literární teorie*. Redigoval Vlašín, Š., Praha: Československý spisovatel, 1984, str. 62

⁷⁴ Wellek, R.: K. H. Mácha a anglická literatura. In: *Torso a tajemství Máchova díla.*, str. 386

⁷⁵ Bohužel se mi nepodařilo v žádném sekundárním zdroji o Máchovi dohledat, odkud Mácha znal historickou událost, která tvoří epický základ písně. Bylo by pro naše bádání nanejvýš zajímavé vědět, kde se Mácha při tvorbě písně inspiroval. – Pozn. autorky

⁷⁶ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni.*, str. 85

⁷⁷ Wellek, R.: K. H. Mácha a anglická literatura In: *Torso a tajemství Máchova díla.*, str. 392-401

zmíní, že pilně pracuje na románu *Cikáni*⁷⁸ – si spisovatel poznamenává do svého deníku: „...pak jsme opět mluvili o tom, že někomu dovolila, přála si umřít; pravila: ‘O Gott! Wie unglücklich bin ich.’“⁷⁹ Rozhovor se odehrál mezi Máchou a jeho milou Lori, jeho charakter silně připomíná následující scéna z *Cikánů*: „Leč náramná žárlivost kalila nejen jeho, nýbrž i její blaženost. Jest to úkaz nezřídský, že čím plamennější jest láska milencova, tím ohnivější i jeho žárlivost. Tak i zde. Někdejší smutek Lein byl cikánovi nanejvýš podezřelý ... V příležitosti takové horoucími na Leu dotíral slovy, leč ona přísahajíc, že mimo něho nemiluje žádného, že on první jest i jediný, který lásku její získal.“⁸⁰ I když motiv žárlivosti najdeme např. už i u Puškinových *Cikánů* (a dokonce podobně jako v Máchově díle znásobený tím, že se vyskytuje nejen u Aleka, ale také u postavy Zemfřina otce), Mácha jej očividně rozpracoval v duchu svého osobního trápení. Máchovi *Cikáni* ovšem v souvislosti s motivem žárlivosti obsahují i scénu, kterou Mácha nejdříve zpracoval a později zrealizoval ve svém osobním životě – takže nejen Máchova biografie ovlivnila jeho dílo, stejný proces proběhl i opačně. Mácha do *Cikánů* vložil celou povídku s názvem *Přísaha*, kterou zpracoval již v roce 1833 (ještě než poznal Lori).⁸¹ V románu se tato scéna odehraje mezi hrabětem Valdemarem Lomeckým (pravým otcem mladého Cikána) a Emou (Cikánovou matkou). Později zavražděný hrabě píše ve svém dopise: „...když jsem s těhotnou manželkou svou Emou, maje ji v podezření z nevěrnosti, seděl na skalině před besídkou... Sám nevěrný; a snad právě proto měl jsem ji v podezření... /Ema odpovídá:/⁸² ‘Tedy slyš přísahu mou, že jsem nikdy nezapomněla čest tvou, ani svou a věrnost má že vždy pevná zůstala tobě! – Zpotvořilý buď plod můj, odporný co tato noc zrakům lidským, buď záhubou vlastní i všeho, co jsem kdy milovala, a hodina porodu jeho buď života mého poslední, jestliže jsem křivě přísahala tobě!’ ‘Záhubou buď mou, jestliže jsem tobě nevinně ublížil!’ zvolal jsem já... Uplynulo pět měsíců od této doby, a mrtvé oko manželky mé po spatření zpotvořilého plodu svého již nic nespátrilo více. Byl to syn; ... zrovna uprostřed prsou jeho bylo krvorudé znamení jako k přísaze vyzdvížené ruky.“⁸³ V dopise svému příteli Hindlovi pak Mácha naznačuje, jak se odehrála stejná přísaha mezi ním a těhotnou Lori: „Já jsem Vám řekl jednou, že bych se pro jednu věc zbláznit mohl: - jest to zde – eine Notzucht ist unterlaufen - - - -; - holky mé matka zemřela, strašlivá přísaha, strašlivá přísaha se složila s půlnocí u rakve její - - - - a - - - -

⁷⁸ *Intimní Karel Hynek Mácha*. Sestavil Pohorský M., Praha: Český spisovatel, 1993, str. 84

⁷⁹ *Tamtéž*, str. 85

⁸⁰ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 45-46

⁸¹ Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha*, str. 209

⁸² pozn. autorky

⁸³ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 69-70

nebyla to pravda – a já – hahaha! – Eduarde! já jsem se nezbláznil – ale řádl jsem...“⁸⁴ Vojtěch Jirát dokonce vyslovil názor, že Mácha svůj milostný vztah k Lori úmyslně stylizoval a snad si i dokonce přál, aby Lori byla svedenou „padlou dívkou“⁸⁵ – aby snad její prozaický životopis obsahoval nějaký romantický prvek. Tím, že se přísaha věrnosti se odehraje u další postavy románu, je motiv žárlivosti duplikován. Další znásobení představuje žárlení staršího Giacoma na svou uprchlou milenkou Angelínu: „Já ji vzbudil, a planoucí na ni upřev zrak, ptal jsem se, zdali zde žádný nebyl? – Ona pravila, že žádný. Ptal jsem se důtklivěji. Plakala opět, že jí nevěřím. Já jsem odběhl; ve mně pálal strašlivý plamen nejžhavější žárlivosti.“⁸⁶ Dialog rovněž silně připomíná Máchův záznam hádky s Lori.

A nejsou to jen vnitřní pohnutky, které spojují Máchův autorský subjekt s hrdiny jeho děl. Shodný rys představuje i Máchův poněkud rebelantský styl oblékání: proslulý byl jeho plášť „světle šedivé barvy a s límcem červenou felbou vyloženým a s červenou podšívku“.⁸⁷ Tento kus oděvu nesměl chybět ani mladému Cikánovi, ačkoli jeho přesný popis Mácha neuvádí: „rozestlával na zemi svůj plášť“⁸⁸ „mladý cikán zahaliv zimou třesoucí se ve svůj plášť“⁸⁹ (34) a „lehkou rukou pozvedla plášť – byl to plášť mladého cikána.“⁹⁰ (63) Častá frekvence zmínky o plášti je signifikantní, navíc u jiná postava v díle plášť nenosí. Plášť mladého cikána mu také nemusel být autorem přiřknut jen z autobiografického důvodu, šlo o kus oděvu pro Cikány v habsburské monarchii 18. století poměrně typický (viz 1. kapitola).

Jak jsme viděli, geneze Máchových Cikánů byla determinována mnohými literárními vlivy, zejména zahraničními. Tento fakt nepřekvapí, když si uvědomíme, kolik děl krásné literatury Mácha za svůj krátký život přečetl – jeho osobní záznamy se doslova „hemží“ poznamenanými názvy přečtených titulů. Tato analýza tematizuje pouze ty zdroje, jejichž vliv se projevil v obsahové stránce Cikánů a mohl přispět k charakterizaci máchovských cikánských postav. Co se týče kompozičních podobností s díly jiných autorů, o těch v Máchově případě existuje nepřehledné množství sekundární literatury. Její význam se však váže spíše k oblasti literárněvědného bádání a pro naše zkoumání je jeho vliv zanedbatelný. Formální charakterizaci cikánských hrdinů pak podrobněji zkoumá čtvrtá kapitola.

⁸⁴ *Dílo Karla Hynka Máchy*. Sv. III., str. 387

⁸⁵ Citováno z: Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha*., str. 68

⁸⁶ Mácha, K. H.: *Cikáni*., str. 93

⁸⁷ Štěpánek, J.: *Karel Hynek Mácha*., str. 72

⁸⁸ Mácha, K. H.: *Cikáni*., str. 27

⁸⁹ *Tamtéž*, str. 34

⁹⁰ *Tamtéž*, str. 63

3 Máchovská cikánská identita

Národní aspekt máchovské cikánské identity

Následující kapitola pojednává podrobněji o tom, jak Mácha konstruuje identitu svých cikánských hrdinů. Položme si jednoduchou otázku: Co dělá Giacoma a jeho svěřence Cikány? Abychom mohli zodpovědět tento dotaz, musíme se zaměřit na dobové vnímání pojmu národ (v kontextu českých zemí). Dále si musíme ujasnit, zda byli Cikáni podle tehdejší definice za národ považováni a pokud ne, pak co podle dobového mínění přesně znamenalo být Cikánem - jak bylo cikánství chápáno v rámci osvícenských a romantických konceptů a do jaké míry a jakým způsobem Mácha dané koncepty následuje.

Situace v českých zemích se do určité míry podobá situaci v Uhrách, kterou jsme jen zběžně nastínili v předchozí kapitole. Ani u Čechů se josefínské jazykové nařízení spolu s ostatními centralizačními opatřeními nesetkalo s kladným ohlasem. Vlastenecký myšlenkový proud v české společnosti i přes opačnou politiku monarchů nabýval na významu. Tereziánská i josefínská politika byla chápána jako politika osvícenská, totéž je ovšem možné říci o snahách vlastenců: vlastenecké tendence spočívaly na ideologickém základu osvícenství. V rámci pojmu vlastenectví se zdůrazňoval především geografický prostor českých zemí a potažmo český jazyk, česká historie i tradice. Vztah k jazyku byl dán především jeho významnou vzdělávací funkcí. Osvícenská snaha vzdělávat širší vrstvy obyvatel mohla být realizována pouze za podmínky rozvoje a rozšířeného užívání češtiny – zajistit gramotnost lidu bylo možné jen v jazyce, kterým hovořil. Jazyk tedy plnil v emancipačních snahách Čechů prvořadou úlohu již od osvícenství.⁹¹

Na přelomu 18. a 19. století začínají do českých vlasteneckých projevů pronikat ideje západního romantismu zdůrazňující pojem národa. I v definici národního celku hrál ústřední roli jazyk (už proto, že v mnoha případech se národ nekryl s vymezenými státními celky – rakouská monarchie je příkladem par excellence), ale přetrvává i zájem o historii. Lidé se měli s národem ztotožnit nikoli na základě intelektuálních pohnutek, nýbrž na základě citu.⁹² Celek národa v tomto období nahradil dřívější menší struktury stavu či obce, se kterými se lidé do té doby běžně identifikovali.⁹³

⁹¹ Lněničková, J.: *České země v době předbřeznové 1792 – 1848*. Praha: Nakladatelství Libri, 1999, str. 118

⁹² *Tamtéž*, str. 126-127

⁹³ Hroch, M.: *Na prahu národní existence*. Touha a skutečnost. Praha: Mladá fronta, 1999, str. 154

I když proces emancipace neprobíhal u všech národů shodným způsobem, české obrození alespoň naznačuje, které faktory mohly v takovém procesu hrát rozhodující roli. Pokud aplikujeme dané faktory (vztah k určitému geografickému celku, vzdělání zprostředkující znalost vlastní historie, jazyk, identifikace s širším společenským celkem) na situaci Cikánů v analyzované periodě, uvědomíme si, jaké komplikace obnášelo postupné definování „cikánského národa“, ať už probíhalo zevnitř či zvnějšku. Již Samuel Augustini ab Hortis, jehož studii tematizuje ve své monografii Fraser, se v sedmdesátých letech 18. století ve své práci o Cikánech zmínil, že přes mnoho společných cikánských rysů nelze hovořit o jediném homogenním cikánském národu, který by se mohl prokázat společnou kulturou. Podle ab Hortise byli Cikáni často významně ovlivněni kulturou země, v níž se zdržovali. Ab Hortis byl luteránský pastor žijící ve spišské župě dnešního Slovenska a proto své bádání zaměřil především na uherské a sedmihradské Cikány.⁹⁴

K podobným závěrům dospěl v roce 1816 podle Willemse také John Hoyland, britský kvaker zabývající se kulturou kočovných Cikánů v Anglii a Skotsku. Z jeho šetření (které probíhalo tak, že jednotlivé provincie obdržely seznam otázek, které pak představitelé místních úřadů položili vůdcům nejružnějších kočovných skupin – tímto způsobem byly získány údaje o osmnácti tisících cikánských obyvatel) vyšlo najevo, že cikánští respondenti neměli potuchy, odkud pocházeli jejich předkové a nesdíleli žádný koncept jednotné společné minulosti. Rovněž necítili žádnou solidaritu s celým cikánským národem – nejširší jednotkou, s níž se dotazovaní identifikovali, byl klan.⁹⁵

Ne zcela nepodobné šetření proběhlo až v roce 1893 v Uhrách a výsledky byly přes množství uplynulého času od Hoylandova výzkumu podobné: dotazovaní se ohledně definování cikánské identity nemohli opírat o taková jasná kritéria, jako byl jazyk, životní styl, fyziognomie či existence vlastní definice. Jisté vědomí odlišnosti od ostatních obyvatel vycházelo z rozdílných rasových charakteristik, ale rozhodujícím momentem v určování cikánské identity byla jednoduše skutečnost, že dotazovaní lidé byli svému okolí známi jako Cikáni. Šetření neuvádí, jak Cikáni nazývali sami sebe. Zajímavé je, že v této době již 90% dotazovaných uvedlo, že žijí usedlým způsobem života a romštinou hovořila pouhá třetina respondentů.⁹⁶

Tyto tři výzkumy mají společné to, že zahrnovaly skutečné výpovědi samotných Cikánů a znamenaly tedy alespoň snahu o zprostředkování jejich situace, tak jak ji vnímali oni sami.

⁹⁴ Fraser, A.: *Cikáni.*, str. 159

⁹⁵ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 5-6

⁹⁶ *Tamtéž*, str. 6

Samozřejmě ovšem nejde o nezproblematizovatelné výzkumy – jejich realizace i hodnocení probíhaly na základě kritérií většinové společnosti. Cikánští jednotlivci té doby těžko mohli vytvořit národ, tak jak jej chápali tehdejší evropští vzdělanci, neboť do té doby neprošli vývojem, který byl k vytvoření národní identity dle soudobých měřítek nezbytný. Jejich kultura neumožňovala dosažení atributů, které tehdejší definici národa vymezovaly: neměli vlastní zemi, se kterou by se mohli citově či duchovně identifikovat. Indický původ Cikánů byl dokázán pomocí lingvistického srovnání až v poslední čtvrtině 18. století.⁹⁷ Mezi vzdělanci zabývající se Cikány se tento poznatek zřejmě rozšířil rychle, ale můžeme se jen ptát, kdy přesně zaznamenaly danou skutečnost i široké vrstvy obyvatel. Jisté je, že ještě Máchova ve svých *Cikánech* ještě znalost indického původu Cikánů ani nenaznačuje. Pokud bychom předpokládali, že se Cikáni mohli mít pevný vztah ke své hostitelské zemi, nesmíme dle příkladu rakouské monarchie zapomenout, že v některých z nich měli poměrně dlouhou dobu status nevíтанých cizinců. Takové podmínky jakoukoli identifikaci s danou lokalitou silně problematizují, ne-li zcela znemožňují. Toto platí dvojnásob o kočovných Cikánech – jejich neustálý pohyb přirozeně znesnadňoval vytváření pout k jediné lokalitě.

Společenský status i specifický způsob života zabraňoval alespoň elementárnímu vzdělání Cikánů, tak jak bylo od 18. století chápáno a prosazováno většinovou společností.⁹⁸ Cikáni se nemohli upínat ke společné písemné tradici, který byla tolik významná např. pro české národní obrození. Jejich vědění bylo většinou předáváno ústně, z generace na generaci. Když vezmeme v úvahu, jak vzdálená byla společná historie Cikánů a jaký nesmírný tlak byl vyvíjen na to, aby se Cikáni přizpůsobili necikánské společnosti, nepřekvapí nás, že do cikánské kultury tak silně zasáhly kultury hostitelských zemí (viz příklad Uher). Cikánský národ se díky tomu tak silně rozrůznil, že vytvořit jeho jednotnou definici by bylo v daném období nadlidským úkolem. Ovšem zvnějšku definované pojetí cikánské identity se podle Hanzala dlouhou dobu utvářelo spíše jako vymezování odlišností Cikánů od ostatních obyvatel než jako hledání jejich společných charakteristik. Cikáni svým odsunutím na okraj společnosti tvořili jednoduše protipól ke společenské normě a byli tak chápáni jako jedolitá společenská vrstva neusedlých společenských odpadlíků a to i přesto, že v této společenské skupině nefigurovali zdaleka sami.⁹⁹

Otázka vzdělání, míry konzervování společné tradice a kultury souvisí i s vývojem jazyka. Romština do své slovní zásoby absorbovala slova přejatá z různých evropských jazyků podle

⁹⁷ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 59

⁹⁸ Nečas, C.: *Romové v České Republice včera a dnes.*, str. 23

⁹⁹ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 24

toho, kterými lokalitami Cikáni procházeli a ve kterých se usadili. Tento vývoj měl za následek vznik mnoha dialektů romské řeči. Někde si ale Cikáni znalost svého jazyka nepodrželi – jedním z důvodů přirozeně byla násilná asimilace cikánských obyvatel.¹⁰⁰

A nakonec pár slov k aspektu ztotožnění se s větším společenským celkem, jiným než mohla být jednotlivá cikánská skupina či klan. Tento bod je provázán zejména s druhým zmíněným faktorem: souvisí s celkovou nejednotností cikánského národa a jeho obyvatel - vzpomeňme například na odlišnosti mezi Cikány v Čechách a Uhrách popsané v první kapitole. Kromě toho je třeba mít stále na paměti, že Cikáni v rakouské monarchii setrvali dost dlouho ve společenské izolaci, v níž mohli spoléhat jen na úzkou skupinu lidí, se kterou žili. A i v mírnějších dobách měli Cikáni blíž k národu většiny než ke svému (ať už doslova či přeneseně díky svému způsobu obživy, který vždy předpokládal interakci se zbylým obyvatelstvem).

Je tedy jasné, že budovat cikánskou identitu na výše zmíněných bodech bylo v době Máchovy současnosti silně problematické. Sami Cikáni se v definici sebe sama mohli opírat o výše zmíněná kritéria jen těžko, stejně tak autoři o Cikánech píšící. Pokud tak přece činili, je zřejmé, že do popisu cikánské identity dosazovali měřítko platná pro svoji vlastní kulturu.

Podívejme se nyní, zda Mácha při utváření svých cikánských postav dané elementy skutečně opomíjel: Mají jeho hrdinové nějaký trvalý vztah k určité zemi? V případě Giacomu se dočítáme o jeho „vlašském“ původu a určité citové vazbě k jeho domovině. Giacomovy vzpomínky jsou plné sentimentálních zvolání („O Venecia! Venecia! dobrou noc!“ nebo: „Lodičko má! kolíbáš-li se ještě na vlnách při Ponte Rialto...“¹⁰¹) a barvitých, idylických popisů („Slunce zacházelo za Venecii a dlouhé rudé prouhy táhly se po nebi i po hladině vodní.“¹⁰²). Avšak ve chvíli, kdy se stal Cikánem a přišel o svou domovinu, ztratil i své pouto k ní: „Posléze jsem se octl ve sboru cikánů a až podnes bloudím cizou mi zemí, daleko, daleko od krajů svých, povržený, neznámý; nic – nic mi nezůstalo z časů předešlých, než strašlivé upamatování, než plamenná pomsty žádost, nic – nic!“¹⁰³ Giacomo si tedy uchovává city pouze ke své milence, která jej zradila, svou touhu upíná výhradně k pomstě za zklamání v lásce. Hrdinův status Cikána je vyznačen chyběním země, kterou by mohl považovat za svou domovinu („Spěchal jsem dále a dále v širý svět, bez cíle, bez konce!“¹⁰⁴). Až ve chvíli, kdy je Giacomova pomsta završena a odhalen jeho původ i dávná minulost, jako by ztratil

¹⁰⁰ Kolektiv autorů Muzea romské kultury: *Romové – O Roma*. Tradice a současnost. Angodez the akának. Brno: Moravské zemské muzeum, 1999, str. 10

¹⁰¹ Obě citace z: Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 94

¹⁰² *Tamtéž*, str. 92

¹⁰³ *Tamtéž*, str. 94

¹⁰⁴ *Tamtéž*, str. 94

svou identitu Cikána a získal zpět citové pouto ke své původní domovině: „Teď již usnula paměť jeho, teď uhasla pomsty žádost horoucí. – Na vysokém čekanu usnul i on, hluboký mír chovala prsa oběšence. Mrtvé oko bylo obrácené v stranu jižní, hlava jeho skloněna ku krajům otčiny jeho. Bledá tvář jeho byla pokojna. Lehký větřík – ode strany jižní zavívaje – přelétal od krajů jeho rodných a pohrával mu se šedivými vlasy. Venecia! byla mu poslední myšlenkou...“¹⁰⁵.

Absence vlasti determinuje cikánskou identitu také u mladšího protagonisty. „Mne nikam touha nevábí, kmen můj nezná vlasti nižádné, po níž by si zastesklo srdce jeho!“¹⁰⁶ Když má zůstat v kraji své milované Ley, svádí vnitřní boj se svým nutkáním nezůstat na jednom místě, jít stále dál: „on ji miloval a přece zdálo se, že ho něco táhne odsud“¹⁰⁷. Na druhou stranu se hrdina ocitl právě v kraji svého původu, doby raného dětství, kdy ještě nebyl Cikánem, a tuto skutečnost rozpozná: „Všecko mě tu k sobě vábí, zde se mi zdá, jako by mě každý kmen, každý kámen znal a vypravoval mi o dávných časech i o dnech dětinství mého!“¹⁰⁸ Proto se nakonec nebrání zůstat s Leou v jejím kraji: Ano, ano! Zůstanu s vámi! ... Zde domov můj, otčina má, vlast' má!“¹⁰⁹ Na konci příběhu je odhalen hrdinův urozený původ. Nicméně k tomu, aby se z mladého hraběte Valdemara Lomeckého stal opět Cikán, stačí jen, aby opět oblékl cikánské oblečení („Viz, není to tamto mladý pán náš – na mou věru – v oděvu cikánském?!“¹¹⁰) a vydal se zase na bezcílnou pouť („Neohlídnul se na krajinu rodnou; dále – dále odchází.“¹¹¹). Spjatost osvícenské externě definované cikánské identity s kočováním potvrzuje i Rheinheimer, když cituje protokol z 18. století. V něm se prohlašuje, že oddat se cikánskému životu znamená zanechat usedlé existence a přidat se ke kočovným lidem.¹¹² Stejný citát uvádí i Hanzal a dodává: „Cikán, který se integroval a žil usedle, přestával být Cikánem.“¹¹³

Oba protagonisté tedy mají svou vlast ve chvíli, kdy nejsou Cikány, a ztrácí ji, když se Cikány stávají. Jejich vztah k domovině vystřídá touha nějakou vlast mít a smutek z nekončící cizosti vůči všem krajům. Tímto motivem se vyznačují obě písně, které zpívají a právě tento námět stvrzuje jejich „cikánství“: „dnes je v půlnoc – zítřka na jih žene, v západ – východ - - nikdy v moje kraje. Rozplašen můj národ; - bratr bratřím neznámý; pláčem si cestu krátím,

¹⁰⁵ *Tamtéž*, str. 95

¹⁰⁶ *Tamtéž*, str. 42

¹⁰⁷ *Tamtéž*, str. 42

¹⁰⁸ *Tamtéž*, str. 42

¹⁰⁹ *Tamtéž*, str. 43

¹¹⁰ *Tamtéž*, str. 99

¹¹¹ *Tamtéž*, str. 99

¹¹² Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 159

¹¹³ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 24

dvakrát nic, vše jednou jenom spatřím, věčně dále – nikdy se nevrátím.“¹¹⁴ Také: „O jak bych nebyl smutný já? Kde každá zvíř svou peleš má, tam já cizincem všude jsem!“¹¹⁵

Co se týče druhého bodu, tedy nedostatečné znalosti vlastní historie, tu můžeme u Máchových Cikánů s jistotou konstatovat. Ačkoli ve svých písních oba hrdinové zpívají o „cikánském národu“, o jeho pradávné minulosti a původu příliš mnoho nevědí. Nezmiňují se o historii svého lidu dále než k události ve Velké Idě z 16. století. Jejich historické povědomí je tak spjato pouze z dějinami v uherské oblasti a původ (Cikánů obecně, nikoli konkrétních postav) je ztotožněn s geografickým územím dnešního Maďarska. Hrdinové nic neví o svých indických kořenech – artikulace jejich niterné touhy po domovině nikde neobsahuje výraz, který by ji situoval tímto směrem. I když nelze za důkaz naprosté absence znalosti o svém původu považovat pouze skutečnost, že se oba hrdinové o své pravlasti nikde nezmiňují, alespoň částečné potvrzení nám umožňuje motivická paralela v díle: Židovka Lea trpí podobným smutkem ze ztráty domoviny jako oba hrdinové, ale na rozdíl od Cikánů svou původní vlast přesně označuje v písni *Jerusalem zpusila*, jež tvoří k prvnímu zpěvu Cikánů paralelu.

Jazykové kritérium Mácha ve svém díle netematizuje vůbec. Kromě ojedinělé zmínky „...jednotlivá slova mluvil řečí nesrozumitelnou“¹¹⁶ se nedovídáme z díla nic o jazyce, kterým hlavní hrdinové hovoří. Daná zmínka nemusí nutně znamenat, že mladší Cikán mluvil cizím jazykem, k nesrozumitelnosti mohlo vést pouze to, že daná slova pronášel v silném afektu, jak naznačuje kontext situace. Pokud by se přece jen jednalo o cizí jazyk, pak se z díla nelze dovědět, který. Nabízí se romština, spolu s uherským původem také maďarština, Giacomův původ nás může odkázat k italštině. Jazyk do máchovsky pojaté cikánské identity vůbec nevstupuje.

Totéž ovšem nemůžeme říci o aspektu ztotožnění se s širším společenským celkem. Ve svých písních hrdinové zpívají o „cikánském národu“, o jeho roztroušení po celém světě, které způsobuje, že je „bratr bratřím neznámý“. V poznámce o události ve Velké Idě Mácha píše, že píseň o této tragické události zná „každý“ Cikán a všechny Cikány smutný nápěv pohne k slzám. Mácha tak svým Cikánům vtiskl rys národního uvědomění, který je v rozporu minimálně s ab Hortisovými závěry a výpověďmi shromážděnými Hoylandem. Samozřejmě není možné vyloučit, že Cikáni Máchovy doby již mohli cítit příslušnost k Cikánům celého světa a identifikovat se, pokud ne s celým cikánským národem, tak alespoň s celou cikánskou

¹¹⁴ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 14

¹¹⁵ *Tamtéž*, str. 24

¹¹⁶ *Tamtéž*, str. 17

menšinou v Uhrách, která zřejmě znala legendární obléhání hradu Velká Ida. Tento závěr můžeme zařadit pouze do kategorie spekulací. Konstruktivní by byla spíše otázka, proč Mácha v díle hovoří o celém cikánském národu. Odpověď na ní nabízí máchovské pojetí vlastenectví, respektive jeho vyjádření v díle. Podle Štěpánka Mácha jasně načrtává paralelu mezi svými cikánskými či židovskými hrdiny a dobovou situací Čechů. Když Cikáni zpívají o nešťastném osudu svého národa, promlouvá jejich ústy sám Mácha, zasažený tragikou doléhající na jeho vlastní národ. Máchovo vlastenectví má odlišnou podobu od té, kterou známe z prostých a optimistických děl Kollárových opěvujících krásy slovanství:¹¹⁷ obecně se vyznačuje silnou citovostí, která nabývá formy lyrických pasáží líčících krásu české krajiny a melancholii zřícenin české vlasti i národní existence.¹¹⁸ Máchův vlastenecký cit nabývá výrazně elegického charakteru, který obestírá i chování a naturel jeho hrdinů.

¹¹⁷ Václavek, B.: Společenské vlivy v životě a díle K. H. Máchy. In: *Torso a tajemství Máchova díla*. Sborník pojednání pražského lingvistického kroužku. Praha: Fr. Borový, 1938, str. 349

¹¹⁸ Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha*, str. 198

Osvícenství

I když jsme uvedli tři šetření, která nám alespoň částečně zprostředkovala pozici Cikánů z vnitřní perspektivy, o historickém autoobrazu Cikánů není tolik dokladů, abychom jej dnes mohli získat v jeho úplnosti. Mnohem hojnější materiál se nabízí, pokud se zaměříme na společenské vnímání cikánské menšiny zvnějšku (které mělo na Máchovo dílo bezpochyby větší vliv než onen autoobraz).¹¹⁹ Zde si zrekapitulujeme hlavní, zejména vědecké koncepty, které se mohly odrazit v máchovském pojetí cikánské identity.

Nejzásadnějším vědeckým dílem zabývajícím se cikánským etnikem v osvícenské éře v habsburské monarchii i celé Evropě vůbec je Grellmannův spis *Die Zigeuner, ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksahle dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*, který vyšel poprvé v roce 1783¹²⁰. Vznik spisu byl silně propojen s dobovou osvícenskou politikou Josefa II. Dílo sice nemělo přímou souvislost s Máchovými Cikány, Mácha spis bezpochyby nečetl, možná ani nevěděl o jeho existenci. Grellmannova kniha však poměrně zřetelně tlumočí dobový stereotypní náhled na cikánskou menšinu, alespoň tedy mínění společenského okruhu osvícenských učenců a jejich čtenářů. Pokud tedy srovnáme Máchovo pojetí cikánské identity se závěry Grellmannovy publikace, můžeme dešifrovat do jaké míry se v románu odrazily osvícenské konstrukce cikánské totožnosti. Rekapitulace hlavních bodů osvícenské koncepce cikánské kultury později umožní srovnání s pojetím romantismu.

Ještě než se začneme přesně zabývat Grellmannovým pojetím cikánské antropologie a etnografie, je třeba uvést zásadní ideologické koncepty, které ovlivňovaly etnografickou debatu Grellmannovy současnosti obecně. Je jisté, že jádro debaty utvářela dichotomie mezi „civilizovaným“ a „divokým“. Rozlišení bylo plodem osvícenského způsobu myšlení postulujícím kategorie řádu a umírněnosti. Byla stanovena určitá společenská norma – tu představoval fyzický typ člověka v duchu antického ideálu krásy. V oblasti společenských hodnot tvořily standard ctnosti definované střední třídou (mírnost, čest, pracovitost). Nadřazenost jednoho národa nad druhým určovala existence národních mýtů a symbolů. Tyto koncepty byly osvícenskou vědou aplikovány samozřejmě i v oblasti etnografického bádání o Cikánech, jehož hlavní úlohou bylo stanovit, jaké místo Cikáni ve společnosti zaujímají.

¹¹⁹ Terminologie odstavce převzatá z: Krekovičová, E.: Medzi autoobrazom a heteroobrazom. In: *Etnické stereotypy z pohľadu rúzných vèdních oborù*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2001, str. 17-36

¹²⁰ Následující dva odstavce čerpají z Willemsovy studie, ale faktografické údaje jsou ověřeny i srovnáním se závěry v publikacích ostatních autorů, kteří se Grellmannovým spisem o Cikánech zabývají (Fraser, Hanzal)

Protože rozlišení normy a odchylky od ní bylo často chápáno ve hierarchickém smyslu, necivilizovaní Cikáni a jiní „divoši“ byli zařazeni kamsi na okraj či dno společnosti. Necivilizovanost ve smyslu odchýlení od normy byla společensky odmítána a z tohoto důvodu bylo vyvíjeno úsilí, aby byli tito „divoši“ zcivilizováni. Aby bylo možné převýchovu zrealizovat, bylo třeba vypátrat příčiny okrajového statusu Cikánů. Snaha najít skutečný původ Cikánů se tak dostává do popředí vědeckého zájmu. Ale nejen ta, v souvislosti s plánovanou převýchovou bylo třeba vymezit, do jaké míry byl cikánský naturel i způsob života jejich původem determinován. V tomto ohledu se vědecké názory doby velmi liší, základní rozdvojení ustanovoval konflikt „příroda versus výchova“. Byly cikánské fyziognomické i etnografické rysy dány geneticky nebo byly determinovány prostředím? Vědci, kteří zastávali první krajní stanovisko, se dostávali do sporu právě s osvícenským ideálem tvárnosti a převychovatelnosti lidské podstaty, neboť považovali lidskou bytost za základně neměnnou. Grellmannův spis o Cikánech tuto vědeckou debatu reflektuje.¹²¹

Dle Willemse považoval Grellmann za nejvýraznější rys cikánské kultury fakt, že přes několikasetleté pobývání mimo svůj původní domov zůstávali její obyvatelé imunní vůči svému novému prostředí, stále to byli stejní „vagabundi a zlodějové“¹²². V tomto ohledu načrtává Grellmann analogii se Židy, kteří stále lpěli na svých vlastních tradicích i přes dlouhodobé pobývání v cizích zemích. Podle Grellmanna je příčinou takového postoje východní původ obou menšin – lpěním na vlastní kultuře se údajně vyznačovali všichni necivilizovaní obyvatelé, orientálci zejména. Společné znaky mezi Cikány a Židy byly tedy spatřovány i vědeckými autoritami a Máchova paralela tak není v tomto kontextu nijak neobvyklá.¹²³

Podle autora spisu o Cikánech měl historický proces společenského vyloučení Cikánů dvojí charakter. Na jedné straně jej podněcovali sami Cikáni svojí odvěkou inklinací k izolované existenci a odmítáním jakékoli asimilace vůči své hostitelské zemi, na druhé sama společnost takové tendence podporovala svým odmítavým postojem. Grellmann byl silným odpůrcem proticikánských nařízení, která situaci nijak neřešila a mimoto znamenala doslova plýtvání něčím, co bychom dnes nazvali „lidským kapitálem“. Cikánská podstata nebyla, přes svůj determinující geografický původ, tak docela neměnná. Grellmann vkládal velké naděje do výchovného procesu, který měl v horizontu několika lidských generací cikánské obyvatele

¹²¹ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 39-40

¹²² *Tamtéž*, str. 28

¹²³ *Tamtéž*, str. 28

dostatečným způsobem zcivilizovat. V konečné fázi to byla tedy výchova, která měla mít rozhodující vliv při utváření cikánského charakteru, nikoli genetický základ.¹²⁴

Zaměříme se nyní na konkrétní obsah Grellmannova díla: Jeden ze tří hlavních pilířů spisu, kromě historie a etnografie, tvoří lingvistická analýza, která umožňovala vědcům zabývajícím se cikánskou antropologií stanovit původ této menšiny. (Povšimněme si, že zatímco v uvedených výzkumech postavených na výpovědích samotných kočovníků nebyl příliš zdůrazňován jazyk jako faktor, který by odlišoval Cikány od zbylých obyvatel, ve vědeckých kruzích byl žhavým tématem a bezpochyby byl považován za jeden z nedůležitějších distinktivních rysů cikánské antropologie.) Po staletí Evropa věřila historce o egyptských kořenech kočovníků, lingvistické výzkumy probíhající od poloviny 18. století však jasně odhalily Indii jako pravlast Cikánů. Grellmannovy závěry v této otázce tedy nebyly ničím zcela novým a převratným, nová byla ovšem snaha dokázat, že Cikáni jsou vzdálenými potomky nejnižší indické kasty Páriů. Grellmannova hypotéza tak zároveň mohla odůvodnit soudobý nízký společenských status cikánských obyvatel, právě v souladu s osvícenským úsilím objasnit společenské postavení okrajových skupin.¹²⁵

Mnohem zásadnější než Grellmannovy lingvistické závěry je pro naše bádání autorovo pojetí cikánské etnografie, které v mnoha bodech reflektovalo ideu tvárnosti lidské podstaty: Grellmann zdůrazňoval pevné zdraví Cikánů, které podle něj vyplývalo z nutnosti přežít v drsných životních podmínkách. Jejich život „na ulici“ je posílil už v dětském věku natolik, aby snášeli jakékoliv počasí.¹²⁶ Náznaky zdatnosti a fyzické vybavenosti pro přežití pod širým nebem nacházíme i u Máchových cikánských hrdinů: „Na hlavě neměl ničeho, dlouhé však a husté černé vlasy dostačily hlavu před všelikými nehodami povětrnosti uchrániti.“¹²⁷ Oba Cikáni bez obtíží nocují v přírodě, v jeskyni u ohně.¹²⁸

Vnějšími podmínkami byla podle Grellmanna dána i tmavší barva cikánské kůže. Snědost nebyla dle něj výsledkem geneticky podmíněné pigmentace, nýbrž životem ve špině a kouři. Svůj argument Grellmann podepřel závěrem, že uherští Cikáni působící ve vojsku nebo jako hudebníci měli podle něj „čistší“ vzhled.¹²⁹ Jak k takovým výsledkům Grellmann dospěl, je záhadou. Možnou odpověď snad nabízí první kapitola: vzpomeňme na cikánské hudebníky v Uhrách, kteří se často ženili s ženami z řad necikánského obyvatelstva. Potomci takových manželství se mohli jistě vyznačovat světlejším odstínem pleti. Také Mácha zmiňuje snědý

¹²⁴ *Tamtéž*, str. 28-9

¹²⁵ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 56-61

¹²⁶ *Tamtéž*, str. 49

¹²⁷ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

¹²⁸ *Tamtéž*, str. 33

¹²⁹ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 49

vzhled Cikánů, její příčiny dává do souvislosti s pohybem na slunci: „nad opálenými tvářemi hořely černé oči“¹³⁰.

Oblékání Cikánů se dle autora vyznačuje zálibou v pestrých barvách, zejména v červené. Máchovo vylíčení oděvů uvádím v první kapitole, Grellmannův závěr Máchův obraz zcela potvrzuje. Grellmann ve své etnografii odlišil Cikány na kočovné a usedlé. Cestující Cikáni údajně žili „jako zvířata“ – ve stanech či přírodních obydlích jako byla jeskyně či nora. Jejich reakce se řídily instinkty, „zákony přírody“. Usedlí Cikáni pak zaujímali o něco vyšší kulturní úroveň. Podle tohoto grellmannovského rozlišení bychom Máchovy Cikány měli řadit spíše mezi „kočovné“. Skupina, ze které hrdinové vyšli, svou povahou zcela odpovídá označení „jako zvířata“, o něco složitější je zařazení hlavních dvou hrdinů (jejichž původ nelze ztotožnit s jejich mateřskou tlupou, jak je vysvětleno v první kapitole). Sice cestují z místa na místo a přespávají v jeskyni, nicméně jejich hudební a slovesné vzdělání i celková kultivovanost řečového projevu se jen obtížně hodí do škatulky animálního chování řídicího se pouze instinkty. Můžeme říci, že Mácha rozdíl mezi jednotlivými skupinami Cikánů nereflektoval.¹³¹

Grellmann také tematizuje rodinný život Cikánů. Kromě výchovy se zabývá postojem Cikánů vůči sňatkům. Jednak zmiňuje neochotu uzavírat sňatek oficiálně, před veřejným církevním představitelem – Cikáni řešili tento problém tak, že zvolili někoho ze svých řad, kdo potom roli kněze suploval. Z Grellmannových závěrů také vyplývá dlouho rozšířené přesvědčení, že Cikáni se brali pouze mezi sebou, což jak víme z historie uherských Cikánů, nebyla vždy pravda. Mácha ve svém díle o sňatku nic nepíše, vztah mezi mladým Cikánem a Leou je stvrzen jednoduše tak, že se mladý Cikán rozhodne zůstat v jejím kraji a bydlet v domě spolu s jejím otcem.¹³² I když tedy Mácha nepotvrzuje vztah výhradně mezi Cikány, ani Grellmannovu tezi zcela nevyvrací: cikánský hrdina je citově spojen s Židovkou, tedy postavou zaujímavější stejně okrajový společenský status.¹³³

Grellmann také věnuje široký prostor různým tradičním povoláním Cikánů, málokterá však popisuje nekritickým tónem. Obecně považuje Cikány za zahálčivé a nedisciplinované a tento rys jejich povahy pak determinuje volbu povolání, která je často prý jen zástěrkou pro zakrytí krádeží. Jedním z mála povolání, které Grellmann naopak vychvaloval, byla hudební činnost. Cikány pro ni považoval za obzvlášť talentované.¹³⁴ Hudební schopnosti Cikánů byly

¹³⁰ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

¹³¹ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 50

¹³² Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 43-45

¹³³ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 50-51

¹³⁴ *Tamtéž*, str. 53

tedy oceňovány i osvícenskými vědci. I když ostatní cikánská povolání byla pro Cikány rovněž typická, asi málokterému se dostalo takové pozornosti a ocenění ze strany ostatních obyvatel. Možná je to právě charakterističnost a všeobecná obliba hudebnické činnosti, proč Mácha toto povolání vybírá pro své protagonisty.

V neposlední řadě zmiňuje Grellmann cikánské kvality v militární sféře. Považuje je za zvlášť uzpůsobené pro vojenskou činnost nejen pro jejich údajnou tělesnou zdatnost. V boji prý Cikáni využili své tradiční znalosti zakládání ohně a plenění.¹³⁵ Grellmann se navíc netajil názorem, že Cikánům by nejvíce prospěla disciplína ne nepodobná vojenskému drilu a kázni.¹³⁶ Příslušnost máchovských hrdinů k vojsku tedy organicky zapadá i do osvícenských konceptů cikánské identity a jejího přetváření pomocí (pře)výchovy.

Zvláštní kapitolu věnoval Grellmann vylíčení cikánského vnitřního charakteru. Cikáni podle něj uvažovali dětinsky, jejich „duše“ byla hrubá a necivilizovaná, ovládaná více city než rozumem. Silně emocionální obraz cikánské povahy načrtává i Mácha u obou hrdinů. Mladý Cikán „celým srdcem a vším plamenem první lásky miloval Leu, jak jen tak mladému, již rodem a vychováním rozohnělému cikánovi bylo možno... Leč náramná žárlivost cikánova...“¹³⁷ silně proměňuje „najednou chování jeho. Jako jízlivý blesk přelétlo divoké pousmání rty jeho... Horké slzy se mu valily po opálené tváři a horká krev se prejštila ze zbouřených prsou...“¹³⁸ Jednání mladého cikána determinují prudké a intenzivní citové pohyby, jeho činy ústí do krajních a násilných gest: „popadna Bártu za prsa křičel Cikán“¹³⁹ nebo: „s pravicí k nebi napnutou stál při kamenné tabuli, levicí drtě svůj hudební nástroj“¹⁴⁰. I Giacomo je vylíčen jako postava vznětlivého charakteru: „třesoucí se ruka jevila zatajený vztek a plamennou žárlivost“¹⁴¹, Giacomovo chování nejsilněji určuje intenzivní touha po pomstě.

Grellmann dále zdůrazňuje rychlost cikánských projevů, Mácha daný rys také popisuje: „časem kvapně rukou před sebe, v povětří udeřil a oko jeho přitom s místa na místo poletovalo. Všecko jeho počínání jevílo náramnou nepokojnost“.¹⁴² Láska mladého cikána byla „kvapně zkvětlá“¹⁴³. Podle Bártý, jedné z postav příběhu, „ten mladý cikán měl mrštnou

¹³⁵ *Tamtéž*, str. 55-56

¹³⁶ *Tamtéž*, str. 54

¹³⁷ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 45

¹³⁸ *Tamtéž*, str. 51-52

¹³⁹ *Tamtéž*, str. 53

¹⁴⁰ *Tamtéž*, str. 55

¹⁴¹ *Tamtéž*, str. 92

¹⁴² *Tamtéž*, str. 17

¹⁴³ *Tamtéž*, str. 41

ruku“¹⁴⁴. Pro tyto i další rysy vzbuzovali Cikáni podle Grellmanna strach, je zmiňována také jejich nedůvěryhodnost, neschopnost vděku, arogance, hádavost, marnivost, lenost.¹⁴⁵ Takové charakteristiky Máchův román nenaznačuje. Grellmann hovoří o cikánské povrchnosti neumožňující Cikánům cítit stud, naproti tomu Máchovi Cikáni působí hloubkou svých emocí na čtenáře jakkoliv jen ne povrchně.¹⁴⁶

Zásadní rozdíl najdeme u obou autorů také ve stanovisku vůči domnělým povahovým rysům cikánských jedinců: Grellmann je považuje jasně za negativa (i v případě vlastností, které popisuje jako pozitivní, hovoří spíše o znouzectnosti), u Máchy už skutečnost, že cikánské hrdiny situuje do centrální úlohy v díle, svědčí o sympatiích autora vůči svým protagonistům, nehledě na nepochybnou míru ztotožnění autora a jeho postav. Právě v tomto bodě dospíváme ke zlomu mezi osvícenským a romantickým myšlením. Ačkoliv stereotypní povahová charakteristika Cikánů zůstává pro oba koncepty do jisté míry shodná, zásadní rozdíl je v postoji vůči ní: Grellmann ji vidí jako dočasný a negativní stav, který je třeba změnit a tím eliminovat, romantismus už daný obraz oslavuje. Figura Cikána se stává v romantické éře ideálem.¹⁴⁷

Zajímavé ovšem je, že Mácha stejně jako Grellmann zůstává u osvícenské myšlenky převychovatelnosti člověka. Grellmann některé povahové rysy Cikánů považuje za produkt jejich specifického způsobu života (například jejich bezstarostnost a schopnost přijímat život, jaký je, jako reakce na nepřízeň osudu). Podle Grellmanna to byl především nedostatek pevné vůle, jenž zabraňoval Cikánům stát se „užitečnými občany, kterými jinak mohli být“¹⁴⁸. U Máchy se aspekt přeměny člověka projevuje tak, že se hrdinové mohou stát Cikány „se vším všudy“. Když se připojí k cikánské skupině, nejenže převezmou její způsob života, zvyky a oblékání, jako by tímto aktem automaticky získali i nespoutaný cikánský temperament. Cikánská identita není pro hrdiny pouhým převlekm, protagonisté musí spolu s jejím přijetím transformovat i svůj vnitřní charakter. To by odpovídalo grellmannovským závěrům, že cikánské povahové rysy jsou často determinovány způsobem života.

Grellmannovské pojetí cikánské etnografie bylo silně zobecňující a nepřesné, neboť nevycházelo z osobního pozorování.¹⁴⁹ I přes Grellmannovy očividně mylné závěry se však dílu dostalo širokému pozitivnímu ohlasu. Oblibu spisu můžeme přiřknout dvěma faktorům: za prvé se jednalo o první ucelené dílo, jež se ve své době zabývalo do té chvíle poměrně

¹⁴⁴ *Tamtéž*, str. 66

¹⁴⁵ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 55

¹⁴⁶ *Tamtéž*, str. 55

¹⁴⁷ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 152

¹⁴⁸ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 54-55; /citaci přeložila autorka/

¹⁴⁹ Fraser, A.: *Cikáni.*, str. 162

neprobádanou společenskou skupinou, o níž se společnost právě začínala silně zajímat (Grellmannova publikace zaplnila určitou mezeru v poptávce), za druhé naplnily Grellmannovy poznatky očekávání vládních autorit, na jejichž bedrech spočívalo řešení cikánského „problému“. Spis potvrdil cikánskou schopnost asimilace a nepřímo tak vyzýval k uskutečnění praktik, které měly vést k postupnému „zcivilizování“ Cikánů. Silnou pozici grellmannovských idejí neohrozily ani jednotlivé kritiky vycházející v různých evropských periodikách už v době vydání spisu. Fundovanější postřehy kritiků Grellmannovy studie zkrátka nikdo nebral na vědomí.¹⁵⁰

Grellmannova kniha byla kritizována z mnoha různých důvodů. Jednu z nejkompexnějších kritik podal podle Willemse J. E. Biester: jeho metoda vycházela z hledání analogií nejen uvnitř cikánského etnika, nýbrž i z budování často mnohem více relevantních paralel mezi Cikány a zbylým obyvatelstvem (které Grellmann se záměrem zdůraznit odlišnosti, netematizoval). Z Biesterova spisu tak lze rekonstruovat mnohem více diferencovaný obraz Cikánů než z Grellmannovy monografie. Máchův román se v tomto ohledu přiblížil více zjednodušujícímu vykreslení Grellmanna. Mácha, jak jsme již uvedli, spojuje dva odlišné cikánské typy (viz 1.kapitola) a podobně jako Grellmann buduje ostře vyhraněnou dichotomii Cikán versus příslušníci většinové společnosti – příkladem může být závěrečný akt volby mladého Cikána, kdy ztratí svůj cikánský původ a je mu přiznána šlechtická krev, potažmo lepší společenský status. Přesto si mladý Valdemar vybírá méně uznávanou existenci na okraji společnosti.¹⁵¹ Z tohoto dějového prvku vidíme, že se hrdina nemohl nacházet někde mezi oběma identitami. Na druhé straně najdeme v Máchově díle prvek, který snaze budovat kontrast mezi Cikány a ostatními obyvateli protiřečí: etnografie cikánských hrdinů je poměrně ledabyle směřována s prvky maďarské kultury, nehledě na Giacomovy italské kořeny.

Biester také hojně kritizuje Grellmannovo podání typického cikánského charakteru. Negativní rysy tohoto obrazu považuje za důsledky nutnosti žít v nehostinných vnějších podmínkách (zejména společenských). Navíc podle Biestra najdeme takové negativní povahové vlastnosti u všech lidí bez rozdílu, nedá se o nich jednoduše říci, že jsou výhradně typické pro Cikány. Biesterovskou kritiku můžeme vztáhnout i na Máchu: ačkoli ten nevykresluje cikánský charakter negativně, podává grellmannovské charakteristiky jako příznačné pro Cikány. Aby hrdina mohl vyjádřit silné emoce, musí být Cikánem. Paradoxní je, že Máchovi hrdinové nesou do jisté míry autobiografické rysy – například žárlí

¹⁵⁰ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 72-75

¹⁵¹ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 97-99

destruktivním způsobem na své milé podobně jako Mácha na Lori. Máchovský stereotyp Cikána (ať už jeho osvícenské aspekty, které jsme právě detailně analyzovali, nebo jeho romantické rysy, jejichž rozbor nás teprve čeká) je podobně jako Grellmannův koncipován jako kontrastní, protikladný či jednoduše neslučitelný s charakterovým prototypem většinového člověka.¹⁵²

V tomto pojetí se odrážejí už středověké kořeny cikánského obrazu, podle kterého byli Cikáni vždy chápáni jako „ti druzí“. Vznikající identita právě přicházejících cikánských skupin se v té době odvíjela od pohledu, jak kočovníky vnímalo usedlé obyvatelstvo. Cikáni některé z vnějšku definované charakteristiky přijali a postupně se tak ustavila dlouhou dobu neměnná cikánská totožnost. V kronikách a jiných písemnostech se psalo především o černém vzhledu Cikánů, hrubých a kudrnatých vlasech i nesrozumitelné řeči. Tyto charakteristiky byly vnímány jako ošklivé. Škaredost zevnějšku pak v duchu středověkého myšlení analogicky zobrazovala „cikánskou duši“ plnou zla. Cikáni vzbuzovali v usedlících hrůzu, která odpovídala strachu zbylých obyvatel o vlastní totožnost. Cikáni jako „ti jiní“, odlišní svou pouhou existencí zpochybňovali normy a pravidla většinové společnosti.¹⁵³ Středověká stigmatizace přežívala podle Hanzala i dál do 17. a 18. století, i když vycházela již z odlišného způsobu uvažování. Jak jsme viděli v pasáži o vědeckém diskurzu osvícenské etnografie, společenské povědomí lidí bylo formováno sociálním řádem, který stanovoval každému jedinci místo ve společnosti dle jeho rodu a původu. Pokud někdo nemohl být zařazen do čtyř existujících a poměrně neměnných stavů (šlechta, duchovenstvo, měšťané, selský lid), byl chápán jako člověk, na němž „lpěla nějaká poskvrna“¹⁵⁴. Mezi takové jedince byli samozřejmě počítáni i Cikáni.¹⁵⁵

¹⁵² Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 75-77

¹⁵³ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 132-134

¹⁵⁴ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 24

¹⁵⁵ *Tamtéž*, str. 24

Romantismus

Srovnáním Grellmannovy etnografie s Máchovou charakteristikou cikánského hrdiny jsme si ujasnili, které rysy konstruované cikánské identity mají svůj původ ještě v osvěcenském myšlení. Dále jsme si naznačili, které z těchto bodů přejímá i romantismus a jak s nimi rozdílně nakládá. Teď se ale podrobněji podívejme, co přináší romantický pohled do vytváření obrazu Cikána nového. Jak jsme ozřejmili v pasáži o českém národním obrození, jazyk zůstával jako jeho sjednocující element jak v době osvěcenské (kdy představoval především vzdělávací prostředek; vzdělání pak mělo pozvednout celkovou životní úroveň lidu a umožnit proces národní emancipace), tak i v době rozvíjejícího se romantismu. V dané periodě vstupují do myšlení o jazyce nové koncepty, především Herderova filosofie. Jazyk podle ní představoval výraz specifického národního charakteru.¹⁵⁶ K získání jeho podrobné znalosti bylo nejvhodnější důkladné seznámení se s lidovou slovesnou tradicí, která v daném jazyce do té doby vznikla. Proto se romantičtí literáti (ani český romantismus nebyl výjimkou) tolik zajímají o folklórní tradice – sbírají lidové pověsti, písně, básně a pohádky.¹⁵⁷ Z podobných motivací vycházelo i hojné překladatelské úsilí romantiků.¹⁵⁸ Zájem o národní tradici samozřejmě podněcoval i studium národních dějin.

Historické vzdělání v duchu romantismu nemělo tytéž pragmatické cíle jako v epoše osvícenství, kdy poskytovalo jakýsi návod pro život či jen hlubší porozumění dějin. Znalost historie měla každému jednotlivci pomoci najít své pravé místo v proudu univerzálního vývoje. Z tohoto důvodu není historie chápána jen jako pouhý sled událostí, je polem působnosti jednotlivých idejí. Proto nestačí jen shromáždit jednotlivá fakta, historii je třeba interpretovat. Zde se projevuje foucaultovský zlom mezi obdobím „klasické epistémé“ a „moderní epistémé“, který problematizuje především pojetí reprezentace. Znaky, které byly do 18. století transparentními prostředky znázornění idejí, začínají odkazovat k hraničním reprezentacím. Proto romantická hegelovská estetika spojovala formu s nesouměřitelně hlubokým duchovním obsahem citové povahy. V zájmu o historii se zproblematizované pojetí reprezentace konkrétně projevuje např. v obdivu ke starobylým zříceninám. Podle Hrbaty „je vztah k zlomkovitým památkám starých kultur dán touhou představit si jejich zaniklý celek

¹⁵⁶ Lněničková, J.: *České země v době předbřeznové 1792 – 1848.*, str. 127

¹⁵⁷ Hanzal, Josef: *Od baroka k romantismu.* Ke zrození novodobé české kultury. Praha: Academia, 1987, str. 90

¹⁵⁸ Engelhardt, D.: Romanticism in Germany. In: *Romanticism in National Context*, str. 120

jako znak nejvyšší dokonalosti...“¹⁵⁹ Poznání dějin tak představuje tvořivý úkon, pořádáním historických dat se formuje zcela nový výsledný tvar.¹⁶⁰

Myšlenka historického pokroku je v romantickém pojetí nahlížena vždy z dvojrozměrné reálně-ideální perspektivy a nově interpretovaná historie tak mohla reprezentovat určitý ideál a vzor pro budoucí vývojovou etapu. I Máchu konstruuje historickou znalost svých postav dle uvedených konceptů. Jejich historické povědomí nevyhází z věcné faktografie (kterou neznal zřejmě ani Máchu), jeho středobodem je píseň *Nagy Idai* vyprávějící sice o skutečné události, ovšem děje se tak vysoce stylizovanou formou a citově přeexponovaným tónem. Heroizování cikánští obránci pevnosti ubránili hrad „sílu lva“. Nakonec „nešťastný kmen jest přemožen, nešťastný kmen pod mečem sklonil hlavu svou!“¹⁶¹ V takovém pojetí minulosti se snoubí obě romantické varianty chápání minulosti, jak je uvádí Hrbata a Procházka: jednak ve smyslu postulovaného ideálu (píseň oslavuje moment, kdy Cikáni našli svůj stálý domov: „‘O, jak bych smutným nebyl já? Bez konce pout’, bez konce žal, pro mne jen cit ve srdci skal! Kdo pokoj – lásku – vlast’ mi dá?’ Odpoví Nagy-Iday pán, lapena lva odpoví řvaním: ‘Já – obydlí; - já vlast’ vám dám!...“¹⁶²), tak v duchu navždy ztracené dokonalosti, jejíž zlomky jsou uctívány a se smutkem opěvovány („Tam pevný hrad mu /kmeni Cikánů/¹⁶³ domovem, poklidnou vlastí šířý kraj. - - Synové jeho v šířý svět jsou vyhnáni...“)¹⁶⁴.

Máchu dodává svým protagonistům hrdinskou minulost mýtické povahy, tak jak to bylo v romantickém období u českých literátů běžné. Aby jednotlivé národy potvrdily svou specifickou identitu, bylo třeba nalézt slovesné doklady o jejich starobylém původu. Pokud takové zachovalé písemnosti neexistovaly, známe horečnaté úsilí intelektuálů je uměle vytvořit (viz známá problematika Hankových a Lindových *Rukopisů*). V Máchově verzi se zřejmě jedná o podobný proces vzniku básně: Máchu přebásnil tradovanou událost podle svého poetického umu. Je třeba však mít na paměti, že epické jádro písně je jen základem, o který Máchu opírá výraz svého vlastenečství – v tomto bodě se básník překvapivě shoduje s vlasteneckými snahami svých současníků a to tak, že pro posílení vlasteneckého aspektu svého díla využívá motiv lidové slovesnosti.

Ujasněme si nyní, v čem spočívá celkový rozdíl mezi obrozeneckými snahami ostatních českých romantiků a Máchovými vlasteneckými tendencemi. Zatímco ostatní literáti kladli

¹⁵⁹ Hrbata, Z., Procházka, M.: *Romantismus a romantismy*. Pojmy, proudy, kontexty. Praha: Karolinum, 2005, str. 215

¹⁶⁰ Engelhardt, D.: Romanticism in Germany. In: *Romanticism in National Context.*, str. 114-117

¹⁶¹ Máchu, K. H.: *Cikáni.*, str. 24-25

¹⁶² *Tamtéž*, str. 24

¹⁶³ pozn. autorky

¹⁶⁴ Máchu, K. H.: *Cikáni.*, str. 25

důraz na rozvoj národních zájmů a podřizovali mu i literární úroveň svých děl, Mácha se snažil vytvořit především dílo „vysoké filosofické a estetické úrovně“¹⁶⁵. Máchova tvorba plná byronovského rozervanectví, vypjatého individualismu a hluboké melancholie pak působí jako jasný kontrast k optimisticky laděným dílům ostatních obrozenců zdůrazňujících malebnou prostotu českého lidu. Současníci Máchovi nedostatek projevů vlastenectví i skeptické tóny v díle vyčítali, přesto však neměli pravdu, když básníka považovali za ryze nečeského a nenárodního. Máchovo vlastenectví jen nabývá nezvykle melancholických rysů, jeho jasně definovatelnou a mohutnou přítomnost v díle však nelze popřít. Jeho nezřetelnost způsobuje snad jen skutečnost, že úděl Čechů je alegoricky vyjádřen pomocí osudu Cikánů.¹⁶⁶

Vraťme se nyní Herderově koncepci jazyka, která byla tak důležitá pro české národní obrození a romantismus vůbec. Proč byl podle Herdera jazyk výrazem „duše národa“? Prvotní řeč každého lidu vznikala v závislosti na specifických přírodních podmínkách, ve kterých daný národ žil (podnebí, typ krajiny, charakter půdy).¹⁶⁷ Původní řeč byla podle romantiků poezií (próza se vyvinula až později), pozůstatky této prvopočáteční poezie právě zakonzervovala lidová tradice či staré básnické eposy. V době vzniku těchto slovesných útvarů byl podle romantiků člověk ještě v původní jednotě s přírodou. Jak píše Hrbata a Procházka: „Romantici většinou pracují s představou, že poezie ... bude mít nejdůležitější význam při jeho návratu /člověka/¹⁶⁸ k ní /přírodě/¹⁶⁹ nebo k její vyšší, zduchovnělé podobě.“¹⁷⁰ Romantické pojetí jazyka a poezie úzce souvisí s romantickým konceptem přírody, který (jak uvidíme později) také vstupuje do literární formulace cikánské identity.

Na úvod je třeba srovnat klasicistní pojetí přírody s romantickým, abychom získali představu o významu i specifické podobě pojmu přírody u romantiků vůbec. Že je příroda zdrojem veškerých lidských duševních procesů a potažmo zdrojem veškeré umělecké činnosti i její percepce, se domnívalo již osvícenství. To zdůrazňovalo především aspekt neměnnosti a univerzálnosti přírody.¹⁷¹ Klasicistická příroda je z tohoto důvodu transponována do doby počátku antické kultury (která představuje pro klasicistní umění jakýsi vzor, prototyp), neboť antický člověk měl ještě k přírodě blízko a uměl ji vhodně napodobit. Člověku osvícenské epochy již napodobování přírody není dáno, jeho civilizovanost jej od ní vzdálila natolik, že by ji nebyl s to zobrazit správně. Antické metody věrné nápodoby se tak stávají

¹⁶⁵ Hanzal, Josef: *Od baroka k romantismu.*, str. 91

¹⁶⁶ *Tamtéž*, str. 91

¹⁶⁷ Hrbata, Z., Procházka, M.: *Romantismus a romantismy.*, str. 26

¹⁶⁸ pozn. autorky

¹⁶⁹ pozn. autorky

¹⁷⁰ Hrbata, Z., Procházka, M.: *Romantismus a romantismy.*, str. 18

¹⁷¹ *Tamtéž*, str. 18

normou, podle které je k přírodě přistupováno, příroda jako celek je zvládána pomocí zákonů vytvořených starými Řeky. Mezi člověka a přírodu vstupují pravidla a přírodě je tak vnucen řád.¹⁷²

Věrnost zobrazení přírody je i požadavkem romantismu, avšak místo do doby antiky se romantismus pomocí poezie vrací k „jakési ‘původní’ přírodě, v níže nelze spolehlivě rozlišit mezi zdrojem života, přírodním prostředím a lidskou přirozeností“¹⁷³. Romantikové tak zavrhnou osvícenskou tendenci stavět mezi člověka a přírodu bariéru norem a připustí existenci jen jediného prostředníka – romantického básníka, génia, který se oproti ostatním lidem vyznačuje tím, že je schopen hnutí přírody lépe vnímat a zobrazit.¹⁷⁴

Přírodní síly jsou často romantiky chápány jako spontánní a nezkrotné, příroda je místem naprosté svobody.¹⁷⁵ Svoboda se stává romantickým ideálem par excellence a tento ideál je pak vztažen na všechny bytosti, jejichž existence se vymyká pevným normám starého režimu. Taková charakteristika samozřejmě platila i na cikánské obyvatele, kteří svým způsobem života nikdy nemohli dostat pravidlům většinové společnosti. Figura Cikána začne být vnímána v duchu idealizovaného „ušlechtilého divocha“, přírodního člověka, jehož touha po svobodě jej nutí žít na okraji společnosti podle svých vlastních zákonů, které jsou určovány výhradně niternými hnutími citů.¹⁷⁶ Z tohoto důvodu se stávají literární postavy „ušlechtilých divochů“ také zločinci a vyvrheli.

Koncept „ušlechtilého divocha“ zdůrazňuje vazbu mezi člověkem a divokou přírodou. Toto sepětí lidského a přírodního elementu vstupovalo do konstrukce cikánské identity již u osvícenců, nicméně v té době nabývalo pouze negativních rozměrů animality a necivilizovanosti.¹⁷⁷ Protože i příroda měla být podřízena pravidlům, racionalizována, bylo nezbytné Cikány ukáznit, vštípit jim normy a řád. Romantismus toto myšlení zcela obrací: domnělá nespoutanost života cikánských kočovníků se stává novým imperativem lidské existence. Podle Rheinheimera „Cikáni teď zosobňovali ideální svět svobody a byli krásní“¹⁷⁸. Mohli být najednou vnímáni jako krásní také proto, že jejich fyziognomie přestala být poměřována s normou antické krásy jako tomu bylo v předchozí klasicistní době. Přečtěme si, jak líčí cikánský vzhled Mácha: „Jeho pravá ruka byla o poznání delší nežli levá a ze zvyku

¹⁷² *Tamtéž*, str. 21-22

¹⁷³ *Tamtéž*, str. 22

¹⁷⁴ *Tamtéž*, str. 22

¹⁷⁵ *Tamtéž*, str. 18

¹⁷⁶ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 152

¹⁷⁷ *Tamtéž*, str. 54-55

¹⁷⁸ Rheinheimer, M.: *Chudáci, žebráci a vaganti.*, str. 153

nosil obličej ustavičně do země obrácený; leč obličej jeho byl krásný¹⁷⁹, „spatřila krásný obličej mladého cikána s tím hlubokým smutku výrazem v temném oku“¹⁸⁰ nebo „ač postava jeho nepatrná a v vzrůstu svém zohyžděna byla, i on byl jiných krásný, co se obličej jeho dotýče. Černé kadeře, temné vousy byly ozdoby kolem krásné význačné tváře, jenž dlouhým cestováním temnorudě opálena tak smutně a půvabně se usmívala.“¹⁸¹

Svobodný život a existence v souladu s přírodou činí Cikány v romantické epoše krásnější. Nyní ještě zbývá ukázat, jak Mácha ono sepětí přírody a cikánských hrdinů buduje. Kromě Cikánova nápěvu *Nagy-Idai*, který líčí krásu cikánského „bytu“ v přírodě („Proč jsi tak smutný kmene můj?/ty kmene můj, rode cikánů? Smutnější nežli jitra lkání? Zdaž není krásný ten tvůj byt? Modrý mu blankyt přistřeším; - zelené hory stěny jeho; - nebeská světla lampy jsou. Východ i západ růžový purpurovými jsou čalouny, jimž obruby kvetoucí větve v čele stěn jeho temných hor.“¹⁸²), zmiňuje Mácha také, jak jeho Cikáni bez obtíží nocují v přírodě – spávají v jeskyni uprostřed skal „kde druhdy jen divoká zvěř svou peleš mívala“¹⁸³. Oba Cikáni se v přírodní krajině dobře vyznají. Ale pouto hrdinů k přírodě nespočívá pouze v jejich způsobu života, Mácha klade explicitní souvislost mezi přírodními ději a duševními hnutími protagonistů: „...hrůzným hlasem zvolal cikán; 'tak jako že nebes hněv se snáší nade hlavou naší, tak rychlá jako jeho blesk, tak hrůzná co jeho hlas bude pomsta má!' Silný, za dlouhou chvíli trávající rozsvítil se blesk. Celá krajina, temné stíny stromů, hrůzné postavy po skalné stěně, věž zříceného hradu, protějščí stupeň skal; celý dol planul v siné jeho záři. – Zuřivě vyvalené oko cikánovo polou osleple.“¹⁸⁴ Lidské city jsou pro některé romantiky stejně nespoutané jako bouřlivé přírodní děje, neboť lidská emocionalita je v samotné přírodě zakořeněna – svým dílem tuto myšlenku stvrzuje například Máchův oblíbený Byron. V jeho poezii se odráží disproporce mezi intenzitou lidských citů a možnostmi jejich vyjádření pomocí poezie. Podle Hrbaty a Procházky „řeč poezie není schopná vyjádřit bouři emocí v básníkově duši, zbývá jen touha po slově s obrovskou přírodní energií“¹⁸⁵.

Vidíme, že Máchův román tematizuje některé aspekty romantické cikánské identity. Zajímavé ovšem je, kolik jiných romantických klišé Mácha ve svém díle nezpracoval, ačkoliv se hojně vyskytovala v literatuře, kterou četl a již se nechal ovlivnit při své tvorbě. Vraťme se zpět k Puškinově povídce *Cikáni*. Portrét hlavní hrdinky Zemfiry načrtává typicky romantický

¹⁷⁹ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 15

¹⁸⁰ *Tamtéž*, str. 25

¹⁸¹ *Tamtéž*, str. 41

¹⁸² *Tamtéž*, str. 23-24

¹⁸³ *Tamtéž*, str. 26

¹⁸⁴ *Tamtéž*, str. 55

¹⁸⁵ Hrbata, Z., Procházka, M.: *Romantismus a romantismy.*, str. 19

stereotyp krásné Cikánky. V díle Prospera Meriméeho se pohledná Cikánka stává ještě více fascinující, záhadná – moc její krásy až vzbuzuje hrůzu. Stereotyp najdeme už v díle Cervantesově, tam ovšem nakonec vyjde najevo, že hrdinka (stejně jako Máchovi Cikáni) není cikánského původu. Magické rysy ženských cikánských postav ještě zesiloval domnělý egyptský původ. Egypt byl v evropském mínění od starověku spjat především se schopností zaříkávat. Netřeba dodávat, že historicky praktikovaná cikánská tradice předpovídání budoucnosti tento stereotyp jen potvrzovala a umocňovala jeho působivost. Romantismus v tomto případě oceňoval cikánskou figuru jako prostředníka mezi reálným světem a říší nadpřirozena.¹⁸⁶ Ve srovnání s těmito mysteriózními obrazy cikánských žen působí Máchovi hrdinové takřka „realisticky“.

¹⁸⁶ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 152-156

Symbolická rovina Máchových cikánských postav

Realistický aspekt tvoří však jenom zlomek z celého máchovského obrazu Cikána. A ten zahrnuje ještě kromě literárně stereotypního zobrazení i symbolickou charakterizaci. Náš náčrt cikánské identity nebude úplný, pokud nebudeme tematizovat symbolickou rovinu romantických cikánských figur. Máchovi protagonisté nejsou pouze Cikáni, reprezentují další literární postavy znakové povahy. Z těchto symbolických postav zaujímá centrální úlohu romantický subjekt poutníka. Jaké jsou významové přesahy tohoto symbolu, tematizují následující odstavce.

Identita kočovného Cikána autorovi umožňuje skrýt ve svých protagonistech romantický symbol poutníka. Putování a objevování nových krajín se v romantismu stávají zálibou, neboť umožňují uniknout všední existenci, podle Hrbaty je „romantický exotismus ... výrazem nespokojenosti s banálním rámcem přítomnosti“ a „snahy vymanit se mu“¹⁸⁷. Pouť může být cestou k neznámu a ideálnímu. A v neposlední řadě umožňuje cesta krajinou kýžené splynutí s přírodou, o které romantici tak usilovali. Význam poutnictví může oscilovat mezi dvěma krajnostmi – první z nich je zkrátka jen neurčitá touha vydat se na cestu, do neznáma, za dobrodružstvím, druhý extrém představuje vynucené bloudění zavrženého Ahasvera.¹⁸⁸ Ilustrativní k ahasverovskému bloudění jsou úryvky z Byronovy *Childe Haroldovy Poutě* (dílo, které Mácha dobře znal, jak víme z úryvků v jeho *Zápisníku*)¹⁸⁹. Byron píše o „ustavičném smutku / který sužoval bájného hebrejského poutníka“ i „zhoubě života – démonu Myšlení“¹⁹⁰. Putování Giacoma a jeho svěřence se významově silně blíží ahasverovské nekonečné a truchlivé pouti. Především je tento obraz posílen paralelou s židovskou vyhoštěností ze země. A ona ztráta vlasti je právě motivem, který ustavuje putování dvou Cikánů jako nutnost, jako vynucenou volbu. Giacomo ztrácí svou vlast zradou své milenky a do světa jej vhání touha završit svou pomstu. Mladého Valdemara zas předurčí k bloudění ztráta rodičovské lásky. Ve chvíli, kdy se oba hrdinové vydají na cestu se nestávají pouze poutníky, nýbrž i společenskými vydědenci. A to jak subjektivně – „...žádný nezná želů mých, nerozumí srdci mému...“¹⁹¹, tak zvnějšku tím, že se připojí ke společensky okrajové

¹⁸⁷ Hrbata, Z.: *Romantismus a Čechy*. Témata a symboly v literárních a kulturních souvislostech. Jinočany: H&H, 1999, str. 16

¹⁸⁸ *Tamtéž*, str. 17

¹⁸⁹ *Dílo Karla Hynka Máchy*. Sv. III., str. 126-127

¹⁹⁰ Citováno z: Hrbata, Z., Procházka, M.: *Romantismus a romantismy*., str. 115

¹⁹¹ Mácha, K. H.: *Cikáni*., str. 43

skupině Cikánů. Giacomo pak své vyděděnctví stvrdí ještě spácháním těžkého zločinu. Symbol člověka vyvrženého společností působí u Máchy synchronně se symbolem poutníka. Základním atributem poutě obou hrdinů je její nekonečnost.¹⁹² U Giacoma ji přeruší až vykonaná pomsta a smrt, u mladého Cikána jako by se uskutečnil druhý cyklus spirály jeho života: jako dítě ztrácí svůj domov, vydává se na cestu s Giacomem a tlupou Cikánů. Druhý domov najde u Ley, avšak i ten ztratí (stejně jako přijde o svého znovunalezeného pravého otce) a opět se vydává na cestu, tentokrát již určitě „bez cíle, bez konce“¹⁹³. Tento odchod může být vším jen ne návratem v krajinu Valdemarova dětství: „Neohlídnul se na krajinu rodnou; dále – dále odchází.“¹⁹⁴ V máchovském pojetí cesty tedy nenajdeme moment jejího šťastného završení, kdy je buď dosažen vytoužený cíl nebo se hrdina – často vnitřně proměněn - vrátí domů (a cíl takové poutě pak tvoří nabytá „jinakost“ protagonisty). Máchova poutníka spíše definuje základní a starobylá charakteristika poutnictví, kdy – jak píše Hrbata – „poutník je subjekt, jenž se cítí cizí ve svém prostředí, na místě, kde žije, a který naopak pociťuje touhu po vzdálených cílech, neboť jeho pobyt 'tady' je přechodný“¹⁹⁵. Rytmus putování Cikánů vystihuje tato Giacomova replika: „Zjitra opět půjdeme dále, dále – a nepochybně že nikdy více nepůjdeme v tuto krajinu.“¹⁹⁶

Motiv putování krajinou umožňuje Máchovi vyjádřit zásadní romantický kontrast mezi neměnností přírody a pomíjivostí lidské existence. Ačkoli se poutník svým neustálým pobýváním v krajině silně přibližuje samému srdci přírody, rozpor smrtelnosti člověka a věčnosti přírody je neustále přítomný.¹⁹⁷ Nejlépe to ilustruje scéna z *Máje*, kdy Vilém před svou popravou hledí z okna¹⁹⁸, ale i v *Cikánech* najdeme obdobnou pasáž, kdy se Giacomo s mladým Valdemarem dívají z okna vězení. Vidí „dalekou ourodnou rovinu“, pole střídající se „s mladými lesíky“. Také na popravišti stojí „dva mladé stromky“¹⁹⁹. Mladé stromy i úrodná země kontrastují s vidinou Giacomovy blízké smrti.

Vylíčené výhledy do krajiny ilustrují máchovskou poutnickou perspektivu. Poutník jako postava vzdálená společnosti se nejčastěji ocitá kdesi výše nad krajinou, vidí vše z dálky, ale záběr jeho pohledu je mnohem širší než perspektiva obyčejného smrtelníka. Navíc rytmus poutníkovy kroku umožňuje zastavení a rozjímání (nezbytná součást romantické existence), které lidem žijícím ve shonu údolní krajiny není dopřáno. „Celá krajina ležela v jitřním světle

¹⁹² Hrbata, Z.: *Romantismus a Čechy.*, str. 24

¹⁹³ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 94

¹⁹⁴ *Tamtéž*, str. 99

¹⁹⁵ Hrbata, Z.: *Romantismus a Čechy.*, str. 17

¹⁹⁶ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 27

¹⁹⁷ Hrbata, Z.: *Romantismus a Čechy.*, str. 20

¹⁹⁸ *Tamtéž*, str. 21

¹⁹⁹ Všechny tři citace: Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 87

před nimi; celý krásný dol se svými hustě porostlými skalami, se svým jezerem, zříceným hradem na protější skalině, se svými roztroušenými chaloupkami; celá daleká rovina se svými lesy, všemi poli, zámek na vchodu oudolí, všecko leželo v růžové záři rozestřeno před zraky cikánů. – Po polích již bylo živo, ze všech stran spěchali vesničané po pěšinách k blízkému městečku...²⁰⁰ Obdobný pohled shora na lidskou vřavu přináší i zmíněný Giacomův výhled z vězení na popraviště: „Blíže za městem uprostřed rozlehlé zelené lučiny stál vysoký, okrouhlý zelený pahorek. Po něm se tlačilo nesčíslné množství vůkolního lidu. Na nejvyšším jeho vrcholku stály dva malé stromky, uprostřed nich strměl čekán a kolem toho se míhaly zbraně strážného vojska. Množství lidu ustavičně se táhlo po pěšinách z města k popravnímu pahorku.“²⁰¹ Figura poutníka či cikána je charakterizována svou značnou fyzickou i obraznou vzdáleností od společenského ruchu, zároveň je máchovský vyvrženec společnosti vědoucím subjektem – nejenže je schopen nazřít krajinu a společnost ve vší její šíři a přesné podobě, dokonce je i schopen procítit estetický a duchovní rozměr viděných přírodních (případně společenských) scénérií. Cituplné prožití subjektivní romantické situace ukazují i závěrečné řádky Giacomova dopisu: „Temná noc, chladná noc mě obklíčila teď v pustém lese, domovu mém. – Lodičko má! kolíbáš-li se ještě na vlnách při Ponte Rialto, či již snad rozkotána se rozplýváš v jednotlivých prknách, ven – ven – v daleké moře - ? – Samoten teď sedím při dohořívajícím ohni, dopisuje tento strastiplný list; kolem mne spí druhové moji, nade mnou tuhnou hvězdy ubledlé. Všecko spí, ticho dalekým lesem...“²⁰² Sentimentální vyličení okolní krajiny, jejíž nálada koresponduje s nitrem subjektu, který přírodní scénérii nazírá, rovněž stvrzuje pojetí cikána jako „urozeného divocha“, který sice postrádá civilizovaný zevnějšek, ovšem jeho přírodou kultivovaná duše vykazuje vytříbený smysl pro citové prožitky a dojmy.

Nakonec nelze nezmínit provázanost pouti cikánských hrdinů a Máchových cestovatelských zážitků. V Giacomových popisech milovaných Benátek Mácha zúročil své dojmy z vůbec nejdelší pěší cesty, kterou vykonal – několikátýdenního výletu za Alpy, do severní Itálie.²⁰³ Autor Cikánů byl opravdu vášnivým cestovatelem. Máchovy trasy jsou přesně dochovány nejen v jeho denících a přeneseně v díle, básník si zaznamenal osmnáct českých hradů dokonce i pomocí výtvarných skic.²⁰⁴

²⁰⁰ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 37

²⁰¹ *Tamtéž*, str. 87

²⁰² *Tamtéž*, str. 94

²⁰³ Čáka, J.: *Poutník Mácha*. Praha: Albatros, 1975, str. 86

²⁰⁴ *Tamtéž*, str. 108

Postava poutníka je úzce svázána s motivem zločince a vězně. Propojení umožňuje zejména „ahasverovská“ povaha bloudění Máchových poutníků, ale také samotné „cikánství“ postav – pokud si uvědomíme, že Cikáni byli v historii dlouhou dobu kriminalizováni jen pro způsob svojí existence. U Máchy sice trest skutečně následuje za těžkým zločinem, takže Cikáni nejsou kriminalizováni „jen tak“, na druhou stranu jsou vyliční jako postavy, které mají ke zločinu blízko. Může tomu tak být pro jejich nespoutaný vášnivý charakter nebo právě pro tradovaný kriminalizovaný status. Afektu ovšem nenasvědčuje způsob, jakým byl Giacomův zločin spáchán: „...ruka, která mu tuto ránu zasadila, musila býti zběhlá u vraždění způsobem tímto; neb jedinou ránou na smrt' byl zbitý, ana mu právě v srdce byla zaražena.“²⁰⁵

Následné uvěznění Giacoma do vyvýšeného žaláře pak rovněž umožňuje sloučit symbol vězně s poutnickou perspektivou (viz výše). Symbolická rovina identity cikánských postav obecně ještě umocňuje Máchou zdůrazňovaný kontrast mezi Cikány a zbylými obyvateli.

²⁰⁵ Mácha, K. H.: *Cikáni.*, str. 64

4 Formální rozbor

V druhé kapitole jsme si již naznačili, že Máchovy postavy Cikánů jsou spíše dosazeným literárním motivem už pro vznešený způsob svojí mluvy, který pravděpodobně není adekvátní literární reflexí stylu vyjadřování nižších společenských vrstev první poloviny 19. století, ke kterým Cikáni bezpochyby patřili. V posledních odstavcích jsme se také již podrobněji začali zabývat jazykovou výstavbou textu (jak Mácha charakterizuje symbol poutníka, jak například slovně buduje jeho specifickou perspektivu). Zastavme se tedy nyní u formální stránky rozebíraného díla – zrekapitulujme si, jak Mácha jazykově charakterizuje své cikánské hrdiny.

V první řadě zaujme zcela odlišný způsob vyjadřování Bárty a Cikánů. Ačkoliv by doboví cikánští obyvatelé měli mluvit velice podobně jako typická postava z lidu - Bárta, neboť svým společenským statutem byli nejbližší nižším vrstvám obyvatel, Mácha buduje jejich slovní projevy zcela opačně: řeč Cikánů je kultivovaná a vznešená. Uvedený protiklad byl bezpochyby Máchovým záměrem. Vytvořený kontrast jen zesiluje účinky tragična v románu – neotesané projevy komického a upovídaného Bárty tvoří kontrastní pozadí, na kterém se rozvíjí patos romantické situace.²⁰⁶ Srovnajme nyní slovní charakterizaci Bárty a Cikánů, aby jasněji vyniklo, jak Mácha konkrétně buduje specifický cikánský charakter pomocí jazyka.

V Bártově řeči najdeme mnoho prvků, které jsou příznačné pro jazykový projev lidových vrstev. Plasticity postavy dosáhl Mácha zřejmě tím, že se inspiroval zjevem i vypravováním skutečné osoby, kterou znal. Jednalo se o Máchova měšetického strýce, který se jmenoval Václav Bárta a byl skutečně válečným veteránem, který trávil čas popíjením a chvástavým vypravováním prožitých válečných dobrodružství.²⁰⁷

Zkazky literárního Bárty jsou plné barbarismů (např. zkomolený výraz „Netálie“ znamenající Itálii²⁰⁸) – Bártovy slovní přehmaty jsou výrazem jeho nevzdělanosti a omezeného rozhledu. Neobratnost v používání jazyka se projevuje také v tvarových vulgarismech jako „tuhlenon“²⁰⁹. Bárta používá také mnohé vulgarismy obsahové, které by v realistickém zobrazení měly odpovídat slovníku vrstev, se kterými Bárta přicházel často do styku. Jako vysloužilce by měl tedy používat vojenskou hantýrku. Ačkoli Mácha uvádí vojenskou terminologii, výrazy postihující militární sféru jsou obsahově neutrální, postrádají

²⁰⁶ Štěpánek, V.: *Karel Hynek Mácha.*, str. 206

²⁰⁷ Wagner, J.: *Karel Hynek Mácha v dějišti svých Cikánů.*, str. 51

²⁰⁸ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“.*, str. 76

²⁰⁹ Citováno z: Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“.*, str. 76

subjektivní vulgarizovanou formu. Ovšem jinak najdeme vulgarismů v Bártově slovníku přehršel („proklatá potvora“), především vulgarismů afektivních vyjadřujících spontaneitu prostého člověka.²¹⁰ Tu podtrhuje i hojný řetězec subjektivních zvolání a tázacích vět („A co dále? – mně se zdá, že také jmenoval židovu dceru? – aj – aj, Leu? snad že ne? – kdo se? – no – no, kdepak jsem zůstal...“²¹¹) i překotná, často nedokončená syntax. Neotesanost mluvčího dokresluje také početná citoslovce. I v případě, kdy Bárta používá široká, rozvětvená souvětí, jejich nepropracovanost dobře ilustruje zkratkovitě a povrchní uvažování jejich mluvčího.²¹² Rozporným prvkem jinak komplexní a dobře prokreslené jazykové charakterizace je občasné používání knižních tvarů zájmen („jakýsi“, „jenž“) i kultivovaných příslovcí („posléze“, „taktéž“, „nepochybně“) či sloves („nazývati se“, „pochybovati“).²¹³ Nicméně celkový dojem z Bártových promluv je syrový, groteskní, nevznešený – zcela protikladný, jak záhy uvidíme, k tónu replik cikánských hrdinů.²¹⁴

Jediná podobnost mezi bártovským slovním vyjadřováním a výrazivem cikánských protagonistů spočívá v dojmu silného afektu a zbrklosti, které vyvolávají. Podle M. Hrubešové je postava mladého Cikána koncipována čistě „náladově“.²¹⁵ Vypovídací hodnota řeči je u mladého Valdemara jednoznačně zatlačena výrazy afektu - jazykem citových pohnutek. „Zůstati s tebou? zde zůstati mám?“ volal smutným žalujícím hlasem, ‘s tebou? – ó jak bych rád!’²¹⁶ Citový náboj utváří hned několik poetických elementů v citaci: věty jsou pouze tázací (přitom se jedná o otázku řečnickou) nebo zvolací. Motiv tázání je zesílen a vygradován opakováním a rozčleněním do dvou krátkých otázek. K vypjaté emocionalitě poukazuje útržkovitost vět i kontrast mezi několikanásobným dotazem a důraznou odpovědí na něj. Citové zaujetí podtrhuje i použité citoslovce „ó“ vyjadřující zejména patos mluvčího.

Zajímavé je, že přes jazykové podobnosti projevu mladého Cikána s Bártovým (fragmentarizované větné celky, důraznost jednotlivých vět, hojné používání citoslovcí) získáváme zcela protichůdné dojmy. Bárta působí komicky, repliky Cikánů ustavují nanejvýš tragickou, tíživou atmosféru. Obě jazykové charakteristiky jsou pak dvěma póly jednoho spektra tvořeného poetikou strhujících emocí. Rozdíl spočívá ve výsledné míře závažnosti replik. Bártovy promluvy jsou bagatelizovány jak neumělým zacházením s jazykem, tak

²¹⁰ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 77

²¹¹ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 32

²¹² Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 80

²¹³ Všechny výrazy v uvozovkách v této větě jsou citovány z: Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 77

²¹⁴ *Tamtéž*, str. 76-83

²¹⁵ *Tamtéž*, str. 83

²¹⁶ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 42

slovní přebujelostí – jeho monology jsou nesmírně dlouhé, jejich rozsah narůstá četnými citoslovci, redundantním opakováním i neobratností při formulaci myšlenek. Nehledě na přílišnou imaginaci mluvčího: „...vždy po několika slovích ukrutná lež následovala, kterou každý hned za lež uznati musil. Lhaní tak mu již bylo silným zvykem, že nemaje komu jinému sám sobě musil lháti.“²¹⁷. Naproti tomu je možné popis Bártových činů vtěsnat do několika málo vět.

Zcela opačné závěry shledáváme u cikánských postav: jejich slovní projevy jsou velice chudé, ve srovnání s rozsahem jednání jsou doslova „špičkou ledovce“. Některá významná gesta cikánských protagonistů jsme si ukázali v kapitole o identitě. Kromě nich zdůrazňuje Hrubešová jako výrazný prostředek charakteristiky postav významotvorné mlčení.²¹⁸ Nejsnadněji tento prvek rozeznáme v dialogu mezi Valdemarem a Giacomem těsně před popravou. Valdemarovo mlčení je zde podmíněno neschopností promluvit – v řeči mu zabraňuje neúnosná vnitřní bolest z budoucí ztráty svého pěstouna: „Valdemar nemohl pro bolest srdce odpověditi. ...podal cikánovi ruku – mluvit nemohl“²¹⁹. Mlčení je prostředkem k vyjádření hlubokého smutku, k načrtnutí melancholických rysů postavy mladého Cikána.²²⁰ Valdemarovo i Giacomovo mlčení však může mít i další významy, také vyjadřuje například hrdinovu „hostejnost či zatvrzelost“ vůči „světským zákonům“ – například když se mladý Cikán nechává obvinít z nespáchaného zločinu tím, že nařčení přechází tichem.²²¹

Promluvy mladého cikána jsou na rozdíl od Bártových zcela prosté vojenských výrazů, přestože i mladý Cikán sloužil spolu s Giacomem (stejně jako Bárta) u vojska. V mluvě Cikánů také úplně chybí vulgarismy – Valdemarův slovní projev naopak působí zcela vznešeně, neboť do něj pronikají prostředky básnického vyjadřování. Jednak se jedná o specifické knižní tvary slov – např. „rci“ místo „řekni“ nebo o užívání trpného rodu a přechodníků. Poetický dojem vyvolává i eufonická slovní zásoba („blankyt“, „lkání“, „šírý“)²²², která se rovněž podílí na vytvoření specifické nálady či atmosféry, zejména melancholické.²²³ Taková slovní charakterizace podporuje koncept „ušlechtilého divocha“ – vytříbenost slovního projevu poukazuje ke schopnosti adekvátně vyjádřit své citové pohnutky, všechny záhyby lidské přirozenosti. Kromě toho nám sofistikovaná poetika promluv mladého

²¹⁷ *Tamtéž*, str. 10

²¹⁸ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 83-85

²¹⁹ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 87

²²⁰ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 84-85

²²¹ *Tamtéž*, 85

²²² Veškeré výrazy v této větě uvedené uvozovkami citovány z: Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 85

²²³ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 85

Valdemara naznačuje i ztotožnění autora s jeho literární postavou, ústy mladého Cikána často promlouvá sám Mácha.²²⁴

Melancholickou povahu dokládá i hojná přítomnost záporných slov v Cikánově projevu – formálně („nic“, „nikdo“, „žádný“) i významově („cizinec“, „pustý“) negativních. V neposlední řadě se na vykreslení smutné nálady podílí i vnější charakterizace postavy mladého Valdemara – Mácha často zmiňuje „hluboké vzdechy“, „lkání“ či „úpění“²²⁵. Atmosféru žalu, která protagonistu obestírá, pak narušují návaly prudkého afektu, které jsou patrné nejen v gestech, ale zejména také v divokých výrazech hrdiny²²⁶: „Pevně chopiv Leu za ruku, divoce se třpytícíma očima hleděl v ubledlou jí tvář a na celém těle se třesa dutým volal hlasem...“²²⁷. Podobně dramatické popisy charakterizují také Giacomu: „...odcházejícímu /staršímu Cikánovi/ ... svítily se zraky s podivnou citlivostí. Vraskovitý jeho obličej jevil jakousi touhu, lásku, mstivost, a mnoho jiných vášní střídalo se v něm v strašlivé směsici u divém sporu s pošedivělými vousy a vlasy.“²²⁸ Prudkost temperamentu Cikánů je vykreslena zejména metaforickými výrazy pro žár nebo oheň: „...čím plamennější jest láska milencova, tím ohnivější i jeho žárlivost. Tak i zde. ... V příležitosti takové horoucími na Leu dotíral slovy...“²²⁹. Starší Cikán si neodnesl ze své rodné Itálie nic než „plamennou pomsty žádost“²³⁰. Horkokrevnost Giacomovy povahy je tak dána do souvislosti i s horkostí jižní krajiny hrdinova původu. Po Giacomově popravě Mácha píše, že „uhasla pomsty žádost horoucí“²³¹. U Giacomu tedy nemůžeme s určitostí říci, že jeho pomstychtivost je výrazem cikánské identity (Hrubešová jej charakterizuje jako podvedeného milence „žhavé jižní krve“²³²), na druhou stranu podobné rysy shledáváme i u mladého Cikána, jehož původ italský není.

²²⁴ *Tamtéž*, str. 89

²²⁵ Máchovy výrazy v uvozovkách citovány z: Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 86

²²⁶ Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 85-86

²²⁷ Mácha, K. H.: *Cikáni*, str. 48

²²⁸ *Tamtéž*, str. 44

²²⁹ *Tamtéž*, str. 45-46

²³⁰ *Tamtéž*, str. 94

²³¹ *Tamtéž*, str. 95

²³² Hrubešová, M.: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*, str. 89

5 Mácha a Svátek - srovnání

V poslední kapitole provedeme srovnání formální i obsahové charakterizace Máchových hrdinů se Svátkovými. Na úvod je třeba objasnit, proč Máchovy *Cikány* srovnáváme právě s *Pomstou cikánovou* od Josefa Svátka. Díla vycházejí v různé době, Mácha píše své *Cikány* v roce 1836, Svátkova *Pomsta* vychází poprvé v roce 1881. Jistě by bylo vhodnější srovnat Máchovy *Cikány* s nějakým soudobým dílem s podobnými motivy, ovšem v první polovině 19. století těžko nalezneme v české beletrii dílo, které by svým tématem a rozsahem takové srovnání umožňovalo. V druhé polovině 19. století již máme relativně širší výběr pro takové srovnání – s cikánskými postavami a motivy se setkáváme u mnoha významných českých literátů (Heyduk²³³, Neruda²³⁴, Němcová²³⁵). Svátek je však pro dané srovnání nejzajímavější tím, že tvoří k Máchovi do určité míry autorský protiklad: Zatímco Mácha tvořil především jako umělec, Svátek byl primárně historik (jeho dílo představovalo velký přínos v oblasti archivní práce – podle Kutnara a Marka Svátek „vytěžil ... mnoho cenného z tehdy těžko přístupných archivů“²³⁶, zejména co se týče materiálů o epoše 17. a 18. století, kterou se Svátek nejvíce zabýval). Máchovy výtvořily byly jeho současníkům méně srozumitelné, dokonce byly zatracovány pro nedostatek vlasteneckých idejí a čteny jen malým čtenářským okruhem. Pravý opak platí pro Svátkovy romány, které vycházely vysokým nákladem v tisku a byly populárním čtivem pro široké vrstvy obyvatel.²³⁷ I když se ve Svátkově díle ještě uplatňují romantické a romantizující tendence, jeho tvorba již stojí na prahu realismu – minimálně snahou začlenit do díla odborné závěry uznávaných vědeckých osobností.

Společným jmenovatelem vybraných děl je skutečnost, že se jedná o prózu (nikoli poezii) - a to prózu na historické motivy. Svátkovu *Pomstu cikánovu* můžeme jednoznačně označit jako historický román, u Máchy je přesná definice žánru jeho *Cikánů* (jak jsme viděli v druhé kapitole) mnohem složitější. Nicméně obě díla čerpají svůj námět z historie, zobrazují dobu, se kterou měli oba autoři jen zprostředkovanou zkušenost a museli tedy při tvorbě obrazu Cikána vycházet nejen ze soudobých zkušeností, ale i z dějepisných či literárních záznamů. U Máchy jsme možné prameny pojednali podrobněji, u Svátka jeho literární zdroje pouze načrtne.

²³³ Svátek, J.: *Die Zigeuner in Böhmen*. Wien: 1879, str. 307

²³⁴ Neruda, J.: *Knihy veršů. Báseň „Divoký zvuk“*. In: *Básnické spisy Jana Nerudy*. Část I. Praha: F. Topič, 1920, str. 51-70

²³⁵ Daniel, B.: *Dějiny Romů*, str. 118-119

²³⁶ Kutnar, F., Marek, J.: *Dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha: NLN, 1997, str. 321

²³⁷ Haman, A.: *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. Plzeň: Západočeská Univerzita, 1999, str. 173

Co se týče konkrétního zobrazení cikánských postav, oba spisovatelé se základně ideově rozcházejí již v jejich pojetí. Zatímco Mácha si volí cikánské hrdiny spíše jako zástupné figury, které reprezentují určité ideje a pocity a primárně se tak nesnaží podat autentický dobový obraz Cikánů (což ale zcela nevylučuje alespoň částečně historicky věrné vylíčení tohoto etnika a jeho způsobu života), Svátek ve svém díle usiluje o vypořádání Cikánů v souladu s historickými fakty, které měl o této menšině k dispozici – jako historik se tímto tématem zabýval mnohem více než Mácha a spíše než z literárního odkazu čerpal z nashromážděných vědeckých poznatků. Svátkův pohled samozřejmě nelze považovat za výhradně realistický a objektivní – vědecká literatura, ze které čerpal, nebyla prostá předsudků, navíc Svátkovi chyběly poznatky z výzkumu v terénu.²³⁸ V díle lze zřetelně (jak později uvidíme) rozpoznat romantizující tendence ve vykreslení cikánského života. Přesto ale můžeme říci, že Svátek celkově usiloval o historický román, který by podával historickou skutečnost více méně realisticky, zatímco Mácha podřizuje realismus zobrazení estetickému účinku své tvorby.

Na úvod se stručně seznámíme s kontextem Svátkova historického románu *Pomsta cikánova*. Román vycházel v letech 1880 – 1884 v *Pražském deníku*.²³⁹ K beletristickému počínu o Cikánech vyšel také jeho vědecký protějšek – stať *Die Zigeuner in Böhmen* zařazená v historické studii *Kulturhistorische Bilder aus Böhmen*²⁴⁰. V dané stati Svátek usiluje o načrtnutí historického vývoje cikánského etnika v oblasti českých zemí od 5. století do své současnosti. V díle tematizuje historické prameny, ze kterých čerpal. V románu pak svoje znalosti důkladně uplatňuje, motivován snahou vyvrátit všeobecně rozšířené laické mínění o cikánské menšině, zejména jeho negativní aspekty. Protože však načrtnutý portrét vycházel z vědeckých poznatků napsaných až do Svátkovy současnosti, nejenže mnohdy neodpovídal (stejně jako Máchův) pojetí cikánské identity zevnitř (tak jak ji chápali Cikáni sami), ale často také „implantoval“ vědecké poznatky pozdější doby do historické epochy příběhu.

Svátkův román je situován do českých zemí doby pobělohorské, do roku 1626. V té době byl společenský status Cikánů odlišný než v době osvícenské a pozdější. Ačkoliv ještě nepropuklo období nejsilnější perzekuce, období po třicetileté válce představuje periodu, kdy se nařízení proti Cikánům postupně zpříšňovala. Oproti období samotné třicetileté války šlo o epochu obratu, neboť během konfliktu se Cikánům věnovalo jen málo pozornosti a Cikáni tak prožívali relativně klidný čas. Poměrně přijatelné společenské postavení dokládá i skutečnost,

²³⁸ Svátek, J.: *Die Zigeuner in Böhmen*. In: *Kulturhistorische Bilder aus Böhmen.*, str. 275-311

²³⁹ Hýsek, M.: *K historickým románům Josefa Svátka*. Zvláštní otisk studie, připojené k III. dílu románu *J. Svátka Bitva bělohorská*. Praha: Nakladatelství L. Mazáč, 1940, str. 10

²⁴⁰ „Obrazy“ vyšly i v české verzi v roce 1891 pod názvem *Obrazy z kulturních dějin českých*, nicméně český výstisk, který je k dispozici v Národní knihovně, stať o Cikánech neobsahuje – pozn. autorky

že někteří Cikáni byli údajně najímáni jako vojáci do Valdštejnovy armády.²⁴¹ Perzekuční opatření doby spíše vycházela z náboženské orientace – právě spor mezi katolíky a protestanty tvoří ústřední téma románu. Dobový stereotyp Cikána se proto opírá zejména o náboženskou příslušnost Cikánů. Typický Cikán byl v duchu tohoto stereotypu špeh sloužící Turkům či „kacířům“ (protestantům).²⁴² Předpoklad vycházel ze skutečnosti, že se Cikáni stavěli k náboženství potažmo křesťanství poměrně chladně.²⁴³ Svátek tento stereotyp v díle pro ilustraci uvádí. Hned v úvodní scéně zajmou katoličtí důstojníci hlavního hrdinu, a aniž by ten promluvil jediné slovo, okamžitě je označen za Cikána - tedy vyzvědače kališníků. Bez okolků je na místě popraven a ze scény tak jasně vyplývá, že Cikáni mohli být v 17. století popravováni bez jakýchkoliv formalit. Uvedením daného stereotypu tedy Svátek vystihl dobové smýšlení o Cikánech. Mylnost stereotypu pak Svátek vyvrací zápletkou příběhu. Ačkoliv hlavní hrdina Valesko opravdu začne sloužit kacířům jako zvěd, nejedná tak jen z osobního prospěchu a bez pevného přesvědčení. Nabídne svou pomoc kališníkům jako výraz vděčnosti za záchranu života a také z loajality, neboť katolická vrchnost pronásleduje protestantské odpůrce stejně jako Cikány, Valeskovy „bratry“²⁴⁴. Valeskovy ušlechtilé motivace jsou ještě zvýrazněny kontrastem: cikánský hrdina Antal přislíbí stejné vyzvědačské služby katolické straně, jeho důvody jsou však zcela nízké a sobecké: intrikuje, aby se zbavil Valeska a mohl se stát vůdcem cikánské skupiny. Svým jednáním zcela ohrožuje své soukmenovce. Svátek stereotyp „kacířského zvěda“ zcela nevyvrací, spíše se snaží eliminovat jeho negativní aspekt tím, že motivace postavy blíže vysvětlí charakterním způsobem uvažování. Každopádně již tento příklad názorně ukazuje, že Svátek záměrně začlenil do svého díla známé a rozšířené stereotypy, aby blíže vysvětlil příčiny jejich vzniku a případně je poopravil (ovšem činí tak způsobem, že v podstatě utváří, případně přejímá stereotypy nové, například stereotyp krásné Cikánky – viz níže). Z dané tendence je patrná snaha o popularizační přístup Svátkův.²⁴⁵

Když přichází cikánští hrdinové do kontaktu s „párny“ (necikánští obyvatelé), setkávají se s odstupem a projevy pohrdání. Jsou svým okolím vnímáni především jako nepočetní. Když v úvodní scéně katoličtí vojáci chytí Valeska a poznají, že je Cikán, jeden z důstojníků

²⁴¹ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 23

²⁴² *Tamtéž*, str. 26

²⁴³ Procházková, E.: Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. In: *Sborník archivních prací ročník XLII, č. 2*, str. 310

²⁴⁴ Svátek, J.: *Pomsta cikánova*. Díl I. Praha: F. Topič, 1928, str. 23 /Všechny citace ze Svátkovy Pomsty cikánovy v této práci jsou z prvního dílu, kde autor rozvíjí charakteristiky jednotlivých hrdinů. Druhý díl pak rozvíjí spíše dějovou zápletku a neposkytuje již téměř žádný materiál využitelný pro naše zkoumání. – pozn. autorky/

²⁴⁵ Strejček, F.: Josef Svátek. In: *České hlavy*. Sv. 24, Praha: F. Topič, 1923, str. 9

vykřikne: „Statný vojín se s podobnou havětí ani nešpiní! Pust' jej, ničemu, který není hoden, aby se ho ruka vojína císařského dotkla. ... Tento že by měl vyzvědačem býti? Ani kacíři by od cikána služeb nepřijali!“²⁴⁶ Odažitost dávají zpočátku najevo i „kladní“ hrdinové z protestantských řad. Když jeden z nich odřízne Valeska od oprátky a zachrání mu tak život, ve chvíli, kdy zjistí, že Valesko je Cikán, „sebou na okamžik trhl, neboť též on, jenž byl mladého syna národu potulného přece zachránil, nemohl se prvnímu dojmu ošklivosti vyhnouti.“²⁴⁷ Výraz „ošklivost“ bychom zde mohli chápat ve smyslu „odporu“ či „zhnusení“ nad utrpenou „poskvrou“ skrze kontakt s Cikánem. Zde se projevuje starobylá středověká stigmatizace Cikánů, o které hovoří Rheinheimer, případně její transformovaná podoba, kterou známe ještě z dob osvětlenství, kdy Cikáni proto, že nenáleželi k ani jednomu ze společenských stavů, byli vnímáni jako nečistí lidé.²⁴⁸ V 17. století bylo dle Hanzalova názoru takové chápání společenských skupin více než aktuální, zpochybnil je až romantický diskurz individuální svobody. Distancované chování ostatních postav příběhu tedy mohlo být věrohodné. Aby Svátek opět utlumil platnost tohoto stereotypu, rozvíjí romantický motiv „krásné Cikánky“. Když popisuje ženskou hrdinku Lolu, mnohokrát hovoří o její pohlednosti – zmiňuje „jiskrné zraky krásné cikánky“²⁴⁹. Líčí Lolu jako jednu „z nejstepilejších a nejkrásnějších v celém kmenu“²⁵⁰.

Historické skutečnosti odpovídají také některé charakteristiky vylíčené cikánské tlupy: Svátek popisuje Cikány jako hladové bytosti ukrývající se po lesích. Že tvrdé postihy vyháněly Cikány do odlehlých, nepřístupných míst, již víme z první kapitoly. Svátek píše: „...cikánské tlupy právě takováto nedostupná a odlehlá místa nejraději vyhledávají, anť se jen v takových poněkud bezpečnějšími cítit mohou.“²⁵¹ Co se týče cikánské bídy, ta skutečně vyplývala jak z jejich proskribované existence, tak z celkové bídy českých zemí zdecimovaných válečným konfliktem.²⁵² Svátek dlouze vysvětluje: „...holý krk a rozhalená prsa vychrtlostí svou dostatečně o tom svědčily, že tento druh lidu jen za neustálé bídy a nouze živobytím se protlouká a až příliš často jen s hladovým žaludkem na noc ulehnutí musí. Spustošené kraje české neposkytovaly cikánům žádných příležitostí více k někdejšími hojným lovům po domácích zvířatech a drůbeži, z lesů pak se neustálými potulkami uprchlíků a jejich pronásledovatelů také již byla všeliká zvěř z největší části vytratil; dostavoval se

²⁴⁶ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 21

²⁴⁷ *Tamtéž*, str. 28

²⁴⁸ Hanzal, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století.*, str. 24

²⁴⁹ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 55

²⁵⁰ *Tamtéž*, str. 55

²⁵¹ *Tamtéž*, str. 36

²⁵² Procházková, E.: Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. In: *Sborník archivních prací ročník XLII, č. 2*, str. 311

tedy skutečný hlad do tábora cikánského kmene až příliš často...²⁵³ Obširnost, s jakou Svátek podává danou pasáž napovídá, že usiluje o vyvolání soucitných emocí u čtenáře, aby jej připravil na to, že hlad Cikánů mizel „jen tehdaž, když se podařilo některého zdechlého koně žoldněřského ... napadnouti a do vnitra lesů odvléci, kdež pak opět jednou zase pravé hody nastati mohly...“ Svátek utlumuje nepatřičnost odsuzovaného zvyku, že jej vysvětluje jako nevyhnutelnou strategii přežití, nikoli jako specifickou, v očích zbylé společnosti abnormální, zálibu. Daný poznatek o požívání mršín tematizoval Grellmann²⁵⁴ – pravděpodobně jej Svátek převzal z jeho spisu. Ovšem na druhé straně Willems popírá, že by Cikáni podle Grellmanna jedli koňské maso.²⁵⁵

Podobně vysvětluje Svátek v *Pomstě* i jiné stereotypní charakteristiky. Na začátku příběhu tematizuje i domnělou prolhanost Cikánů (kterou například zmiňuje Grellmann v souvislosti s jejich věšteckou a léčitelskou činností)²⁵⁶ Hlavní hrdina ospravedlňuje lhaní svých lidí tíživou situací, ve které se nacházejí: „Mohu mít jazyků třeba deset, zvláště udá-li se mluvit se zlými lidmi, kteří ubohé *Rómy* na potkání věší. Či snad činí *párnové* /“bílí“/ jinak?‘ ‘Pravdu díš,’ odvětil ochránce jeho; ‘podobnou ctností lidé všech barev vynikají.’“²⁵⁷ Svátek lživost Cikánů nejen chápe jako nutnost v nouzi, také zpochybňuje její status coby výhradně cikánského rysu.

Jak jsme viděli, Svátek tedy zapojil do příběhu skutečné dobové realie a názory, ovšem nelze říci, že by byl výhradně historicky adekvátní. Do díla včlenil také poznatky učenců z pozdější doby, které v 17. století nemohly ani v laickém, ani ve vědeckém diskurzu figurovat. Názorný příklad tvoří Svátkova tematizace původu Cikánů v románu. V době třicetileté války ještě nebyl všeobecně znám indický původ Cikánů. I kdyby sami Cikáni v té době svou někdejší pravlast znali, jak víme z rozboru Máchových *Cikánů*, skupinové vědomí Cikánů končilo i v dobách pozdějších kdesi na úrovni klanu. Z historických pramenů ani nevíme, jak se Romové sami nazývali, zda již používali později zavedený výraz Rom. Svátek však, zřejmě ze vzdělávacích důvodů, svým cikánským hrdinům dodává znalost historie a původu svého lidu, stejně jako pocit sepětí se svým národem. Takto se představuje Valesko svému zachránci: „Jsem Róm, syn dalekého východu, jež *Párnové* cikánem nazývají.“²⁵⁸ ‘Pověz mi, cikáne, odkud vlastně otcové vaši do těchto krajín přišli?’ ... ‘Z dalekého východu, kde řeka Ganges posvátnou květinu lotos svlažuje, ... odtamtud jsme se na západ brali.’ ‘Já

²⁵³ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 40

²⁵⁴ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 49

²⁵⁵ *Tamtěž*, str. 49

²⁵⁶ *Tamtěž*, str. 53

²⁵⁷ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 35

²⁵⁸ *Tamtěž*, str. 28

slýchal však, že Egypt vám jest vlastní rodnou.' ... 'Nikoli, tak bratři moji klamou jen *párny* (bílé lidi), aby mohli odůvodniti, proč se stále po *bolipenu* (světě) toulají.' 'A co uvádějí za důvod tohoto původu egyptského?' 'Praví, že prý předkové naši v Egyptě nechtěli ukázati cestu prchající ženě, již Pannou Marií a matkou nazýváte, a proto že od ní prokleti byli, aby se až na věky po světě toulali.'²⁵⁹ I zde Svátek vyvrací starou a rozšířenou mylnou domněnku – tentokrát o cikánském původu.

Ve své vzdělávací tendenci jde Svátek dokonce tak daleko, že původ Cikánů vkládá jako možnou živoucí vzpomínku do paměti nejstarší cikánské postavy v příběhu, uctívané stoleté „*mami*“²⁶⁰. Svátek ji popisuje jako stařenu, která se zdála „býti pravou dcerou krajin nad Gangesem, odkud snad byla s kmenem svým přímo do Evropy vytáhla. Aspoň mluvila o krajích indských jakoby z vlastního názoru a lid její byl také přesvědčen, že se za mládí svého byla vodou posvátné řeky myla...“²⁶⁰ Zajímavé je, že i když Svátek vyvrací rozšířenou chybnou domněnku o egyptském původu Cikánů, když charakterizuje tuto starou ženu, používá přirovnání z oblasti egyptských reálií: „Tisícerymi vrasky rozoraná její tvář podobala se zcela lícím egyptské sfingy, do níž tajemné hieroglyfy vryty byly.“²⁶¹ Jako by se Svátek nechtěl vzdát starodávné, romantismem aktualizované tradice spojovat Cikány se starověkým Egyptem (viz kapitola Identita), i když se jedná pouze o spojení na úrovni literární.

Nyní zrekapitulujeme, jak Svátek charakterizuje zvnějšku svůj cikánský typ. Jako základní, na první pohled viditelný distinktivní rys Svátek uvádí tmavý odstín kůže. Když vojáci v úvodu dopadnou Valeska, poznají, že je Cikán, až když mu strhnou čepici a uvidí jeho tvář: „Byl to obličej tak snědý, že okamžitě každý poznal původ mladíka tohoto.“²⁶² Navíc čím je barva kůže tmavší, tím „pravějším“ cikánem člověk je: „Barvy jsou tak temné, že se ani jediný člen kmene jejího tak hlubokým odstínem více honositi nemohl, jevila se býti pravou dcerou krajin nad Gangesem...“²⁶³. Nicméně tmavá barva kůže nemůže být získána pouze díky dědičnosti – Valesko není „pokrevním“ Cikánem, ale jeho obličej má přesto dostatečně tmavý odstín, aby mohl být kvůli němu ostatními jednoznačně identifikován jako Cikán. Svátek tedy zřejmě rovněž sdílí přesvědčení, že barvu kůže ovlivňuje i způsob života. Svátek líčí Cikány jako lidi „osmahlých tváří“²⁶⁴. Nemůžeme s jistotou říci, zda Svátek převzal grellmannovské přesvědčení, že Cikáni jsou opálení díky častému pobývání u ohně, nebo zda podobně jako Mácha přikládá význam pigmentaci díky neustálému pobytu na slunci.

²⁵⁹ *Tamtéž*, str. 34-35

²⁶⁰ *Tamtéž*, str. 317

²⁶¹ *Tamtéž*, str. 316

²⁶² *Tamtéž*, str. 21

²⁶³ *Tamtéž*, str. 316

²⁶⁴ *Tamtéž*, str. 40

Ohledně charakteristiky oblečení Svátek nepřichází s ničím novým. Zdůrazňuje volbu pestrých, výrazných barev („oděv ... fantastickými i křiklavými barvami svými stařeně zvláštního vzezření dodával“²⁶⁵), zejména u žen. Kromě barevnosti také v souladu s vylíčenou bídou Cikánů Svátek upozorňuje na obnošenost a roztrhanost cikánských šatů: „oděv její nebyl tak spustlý a rozedraný jako u ostatních žen cikánských, ačkoli taktéž o vysokém stáří svědčil...“. Děti nenosí oděv žádný: „...hnědá mládež tato, ponejvíce úplně nahá, ač dosti citelné chladno panovalo...“²⁶⁶ Zde již Svátek také naznačuje cikánskou odolnost při přežívání v přírodě, i za nepříznivých podmínek, jako je zima, nedostatek jídla a pobývání v nehostinných končinách. Pokud srovnáme poznatky z předchozí kapitoly o Grellmannově spisu s tímto vylíčením, dojdeme k závěru, že Svátek se Grellmannovou publikací inspiroval do značné míry.

Chování Cikánů líčí Svátek jako silně temperamentní. V cikánské skupině odpočívající večer u ohně se rozléhá „skřek a výskot ... až uši zaléhaly“²⁶⁷. Hra dětí připomíná „divoký rej, jako by se tu tisíc šotků rvalo, ...chvílemi zaletěl ... kus větve nebo i kámen mezi největší křiklouny, jež tam některý ze starších cikánův hodil, ani se neohlížeje, kam vržený předmět dopadne...“²⁶⁸. „A když některé ze skučících dětí ... k nim /dívkám/ zaběhlo, aby si mámě na utrpené modřiny neb rány postěžovalo, vracelo se obyčejně jen po čtyřech nebo přímo střemhlav zase dolů, neboť kopnutí nohou bylo obvyklou odpovědí na podobné stížnosti...“²⁶⁹ Cikáni se zde chovají hlučně, zbrkle a dokonce i násilně – v souladu s grellmannovským vnímáním cikánského charakteru jako animálního, hrubého a necivilizovaného. Nevšimavé a neurvalé chování k dětem zase vypovídá o lehkomyšlné, bezstarostné povaze, kterou Grellmann (podle Willemse) rovněž považoval za typickou pro Cikány. Výřečnost a hádavost najdeme u svátkovských Cikánů také, zejména u žen: „Také babizny tyto přispívaly tedy plnou měrou k všeobecnému škvěku a skřeku, neboť i ony nedávaly jazykům svým odpočívati, buď mezi sebou se haštěřice, neb na toho onoho z ostatních záplavu nejkostřbatějších slov, nadávek a výhrůžek vychrlující...“²⁷⁰. Muži zase tráví čas zahálkou a hazardními hrami: „Nejblíž u ohně ... povalovalo se několik starších mužů, z nichž někteří mezi sebou v karty neb v kostky hráli, kdežto jiní přihlíželi tanci dvou děvčat, při zvuku cimbálu a dvou píšťal...“²⁷¹. Popis nejen naznačuje, že Cikáni tráví více čas zábavou a

²⁶⁵ *Tamtéž*, str. 317

²⁶⁶ *Tamtéž*, str. 41

²⁶⁷ *Tamtéž*, str. 41

²⁶⁸ *Tamtéž*, str. 41-42

²⁶⁹ *Tamtéž*, str. 42

²⁷⁰ *Tamtéž*, str. 43

²⁷¹ *Tamtéž*, str. 40

odpočinkem (opět v souladu s Grellmannem, které popisoval Cikány jako líné a zahálčivé), rovněž poukazuje i k oceňované cikánské zálibě v hudbě, kterou mimo jiné vyzdvihoval i Grellmann. Hojnost grellmannovských charakteristik napovídá, že Svátek zřejmě převzal delší úryvek z Grellmannova díla a pouze jej zbeletrizoval. Tento přístup byl pro jeho dílo zřejmě příznačný – podle Strejčka se Svátek raději držel faktů (bezpochyby považoval Grellmannův spis za seriózní vědeckou studii) než aby se nechával unášet fantazií.²⁷²

V díle se ovšem neodráží jen osvícenské pojetí cikánské identity, Svátek se rovněž podrobně seznámil s díly pozdějšími, psanými již v romantickém duchu - dokonce znal i Máchovy Cikány, jak zmiňuje v *Die Zigeuner in Böhmen* (str 307).²⁷³

Vlivy romantismu se však ve Svátkově díle neprojevují shodným způsobem jako u Máchy, ačkoliv najdeme i jasné paralely. Na rozdíl od Máchy Svátek přikládá silný význam jazykové charakterizaci. Pro maximální názornost vkládá do díla četné výrazy z romštiny – s jejími základy se seznámil díky Puchmajerově cikánské gramatice, která vyšla roku 1821.²⁷⁴ Je možné, že Svátek užil cikánské výrazy, aby s nimi seznámil české čtenářstvo, jazyk mohl mít také edukační funkci. Nicméně je pravděpodobné, že Svátek přikládal podobný význam jazyku jako jeho romantický předchůdce Borrow, který (silně inspirován herderovskými idejemi) podle Willemse pojal jazyk jako faktor odlišující „pravé“ Cikány od „falešných“²⁷⁵. Pokud si uvědomíme, že Cikáni se v průběhu staletí strávených v Evropě smísili se zbylým obyvatelstvem, těžko mohli vědci považovat za identifikující kritérium „pokrevní čistotu“. Ani kočovnost, která silně určovala cikánskou identitu v máchovském pojetí, již nemohla být objektivním distinktivním činitelem, neboť stále více Cikánů se do doby 19. století, kterou Borrow popisuje, usadilo. Zde tedy vidíme významný posun ve vnímání cikánské identity – Máchova jako by stvrzoval zmiňovaný protokol z 18. století, který „cikánství“ vymezoval kočováním, naproti tomu Svátek daný rys nezdůrazňuje.

Svátek také zpochybňuje „čistotu krve“ jako rys, který by určoval „skutečné cikánství“, tím, že uvádí na scénu Cikána „bílého“ původu. V tomto ohledu je tematicky paralelní k Máchovi a pracuje s jedním z nejtýpichtějších romantických motivů. Svátkovy důvody však nejsou shodné jako Máchovy: vytvořením takové postavy Svátek prohlubuje myšlenku, že mezi Cikány a necikánským obyvatelstvem nepanuje až takový rozdíl a že Cikánem se člověk stává v největší míře výchovou: „Valesko ... odpověděl: '...vímť, že mne bílá matka nosila pod srdcem svým a párho že byl otcem mým.' ... Však nikdy se nezpronevěřím kmenu

²⁷² Strejček, F.: Josef Svátek. In: *České hlavy*. Sv. 24, str. 13-14

²⁷³ Svátek, J.: *Die Zigeuner in Böhmen*. In: *Kulturhistorische Bilder aus Böhmen.*, str. 307

²⁷⁴ *Tamtéž*, str. 303

²⁷⁵ Willems, W.: *In Search of the True Gypsy.*, str. 128

svému, když mne vychoval... Nemějž tedy starostí o mne, Valesko zůstane do smrti věrným *Rómem*...“²⁷⁶. „Párno“ má stejný předpoklad být Cikánem jako „Róm“ a indický původ ještě nezaručuje, že se člověk stane „dobrým“ Cikánem, jak vidíme z příkladu záporné postavy Antala. Svátek postuluje dichotomii kladný – záporný hrdina uvnitř obou skupin obyvatel (a není to jen rozdělení na kladné protestanty a záporné katolíky – v obou táborech najdeme ještě další dělení – například mistr Bělina, který nemá rád Cikány a chová se zbaběle v boji, je jasně záporným protagonistou z řad protestantů a naopak mezi katolíky najdeme ušlechtilého Balcara, který byl odjakživa katolík - i v době, kdy ze svého vyznání neměl žádný osobní prospěch) a dané skupiny tak přibližuje, buduje jejich strukturální paralely. V daném smyslu se Svátek zcela rozchází z máchovským pojetím, jež v symbolické rovině kladlo cikánské protagonisty mimo společnost (díky poutnickému statusu stojí Cikáni kdesi v dálce od lidského shromáždění – nad ním). Mácha zdůrazňuje kontrast, Svátek naopak vytváří podobnosti.

Podívejme se nyní, jak Svátek konkrétně charakterizuje protikladnou dvojici dvou hlavních hrdinů. Najdeme ve Svátkově vylíčení podobnosti s charakterizací Máchovou? Oba hrdinové mají společný motiv svého jednání – pomstu. Valesko se mstí katolickým vojákům za nedokončenou popravu – tím, že podporuje protestanty, se také snaží zajistit konec pronásledování svého kmene. Antal se mstí ze zhrzené lásky k Lole, která však miluje Valeska. Chce se pomstít nejen jí, ale i Valeskovi, částečně také za to, že je původem „párno“ a přesto je vůdcem celého kmene. Sám se chce ze zjištěných důvodů stát předákem své skupiny. Pomstychtivost hrdinů je neustále zmiňována, Valesko považuje pomstu jako svůj jediný úkol, kterému dá přednost před svatbou s hluboce milující Lolou: „...ženou mojí nebude ani ona ani která jiná, neboť jen vykonání pomsty mé jest úlohou života mého.“²⁷⁷ Motiv pomsty nás orientuje zpět k máchovské charakterizaci Cikánů, vzpomeňme si zejména na staršího Cikána. Ale stejně jako si v Máchově případě nemůžeme být zcela jisti, zda se pomstychtivost váže výhradně k cikánské identitě hrdinů (u Giacoma může být její příčinou i jižní původ), stejné pochybnosti musíme vznést i ohledně díla Svátkova. Jednak cikánské postavy nejsou v díle jediné, které se mstí a navíc je známo z jiných děl Svátka, že autor využíval pomstu jako motiv jednání poměrně hojně bez ohledu na typy postav, o kterých jeho romány pojednávají.²⁷⁸

²⁷⁶ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 321-322

²⁷⁷ *Tamtéž*, str. 323

²⁷⁸ Strejček, F.: Josef Svátek. In: *České hlavy*, str. 12

Formálně vyznačuje Svátek touhu po pomstě pomocí metafor ohnivého elementu (tento poetický prostředek známe již z Máchy): „V očích cikánů se náhle zajiskřilo. ‘Pomstu chcete tedy na katanech našich i vašich vyhledávati?’ zvolal nejstarší z nich. ‘Pak vám budeme všemi silami pomáhati ... neboť i my musíme nešťastné bratry své mstíti!’“²⁷⁹ Podobnými příměry vykresluje Svátek i milostné city: „Antal upřel na ni tázavě oči svoje, z nichž žhavé blesky na ... dívku vyrážely.“²⁸⁰ Antalovo chování určuje „pomstychtivost, kterou proti vůdci kmene svého /Valeskovi/ plá.“ Emocionálně vypjaté chování protagonistů, podobně jako u Máchy, provází teatrální úderná gesta: „Pozdvihl hrozivě pěst svoji proti dívce...“²⁸¹ Svátek tedy s Máchou sdílí podobnou romantizující formální výstavbu textu. Ve shodě s Máchou také tematicky i formálně klade cikánské postavy do úzkého vztahu k přírodě. Svátkovi protagonisté se v přírodní krajině pohybují velmi obratně a hbitě – jejich adaptovanost na život v lese Svátek podtrhuje zvířecími metaforami: „Antal jako jelen do výše skočil a zavýskl si...“²⁸², „...plížil se jako had v onu stranu lesa...“²⁸³, „...jediným skokem jako plachá laň octla se v houštině lesní...“²⁸⁴.

Při popisu duševních stavů hrdinů Svátek rovněž hojně metaforizuje a vybírá zejména metafory vázící se k počasí a živelným přírodním dějům.²⁸⁵ Příkladem může být úryvek rozhovoru mezi naléhajícím Antalem a Lolou, jež Antala odmítá: „Antalovi se zamračilo čelo jako pod zkázonosným mrakem, když odpovídal... Lola skřížila ruce na prsou, jako by bouři v nich násilně chtěla utlumiti.“²⁸⁶ Svátek také analogicky k Máchovým Cikánům zdůrazňuje provázanost lidských emocí s hnutími přírody.

Svátkův román je nesmírně rozsáhlý - analýza díla by bezpochyby vydala na samostatnou práci, a tak se naše zkoumání omezilo jen na několik málo vybraných témat. Srovnáním jsme přesto získali přesnější představu, jaká motivická i formální tematika se v souvislosti s literárně uchopovaným „cikánstvím“ v romantické próze 19. století uplatňovala a v jakém smyslu se vzdalovala od historické skutečnosti tehdejšího cikánského etnika.

²⁷⁹ Svátek, J.: *Pomsta cikánova.*, str. 51

²⁸⁰ *Tamtéž*, str. 340

²⁸¹ *Tamtéž*, str. 343

²⁸² *Tamtéž*, str. 145

²⁸³ *Tamtéž*, str. 146

²⁸⁴ *Tamtéž*, str. 149

²⁸⁵ Řepa, M.: *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host, 2006, str. 32-33

²⁸⁶ Svátek, J.: *Pomsta cikánova*, str. 341

Shrnutí

Bakalářská práce *Obrázek Cikána v české beletrii 19. století (K. H. Máchy)* je kromě úvodní a závěrečné části rozdělena do pěti tematických kapitol. Úvodní kapitola zkoumá možné charakteristiky Máchových cikánských postav a aspekty jejich způsobu života, které měly oporu v historické skutečnosti. Podrobně tak tematizuje soudobou i předešlou historii cikánského etnika v českých a částečně také uherských zemích. Druhá kapitola představuje uchopení širšího literárního kontextu Máchových Cikánů, ovšem omezené pouze na obsahové motivy spjaté s cikánskými postavami v díle. Třetí kapitola pojednává o způsobu, jakým Mácha vědomě i nereflektovaně konstruoval identitu svých cikánských hrdinů, jaké koncepty se v charakteristice jeho postav odrazily. Jak jsme viděli, ve vylíčení cikánských protagonistů se projevil nejen na první pohled patrný vliv romantismu, nýbrž i starší pojetí osvícenské, na které romantické chápání „cikánství“ v mnohých ohledech organicky navazovalo. V dané kapitole jsme také objasnili máchovské vyjádření vlastenectví, které je s cikánským motivem v díle nerozlučně spjato. Poslední část kapitoly se věnovala cikánským postavám coby symbolu poutníků. Čtvrtá kapitola se zabývá, jak už název napovídá, výhradně formálním rozбором Máchova díla; jak Mácha charakterizuje jednotlivé cikánské postavy pomocí básnických prostředků. Poslední kapitola představuje srovnání Máchových cikánských hrdinů s postavami ze Svátkova historického románu *Pomsta cikánova*. Daná komparace jen podtrhuje závěry této práce a z tohoto důvodu jde jen o stručné nastínění možných motivických paralel mezi oběma díly. Na konci práce je přiložen seznam použité literatury.

Závěr

Jak jsme viděli, naše zkoumání spojovalo mnoho rozličných témat, kterých jsme se z důvodu udržení jednotné tematické linie mnohdy pouze letmo „dotkli“. Každá kapitola otevírá několik motivů, jejichž hlubší analýza by stála za samostatné vypracování. Samotný Máchův román Cikáni by bezpochyby vydal na obsažný literárněvědný rozbor – s politováním musíme konstatovat, že se mu ve srovnání s jinými Máchovými díly doposud dostalo jen málo pozornosti.

Ale i širší kontext románu by mohl být zdrojem mnoha budoucích vědeckých studií. V kapitole o máchovské cikánské identitě jsme zmínili hned několik takových motivů. Mám na mysli například osvícenskou antropologii civilizovaný člověk versus divoch, jejíž implicitní rovinu jsem v práci netematizovala, ale která dnes tvoří jednu ze zásadních kapitol historické antropologie. K ní se úzce vztahuje i beletristický motiv „ušlechtilého divocha“ – téma, jež Mácha reflektuje jen do jisté míry, ale které se „táhne“ krásnou literaturou od osmnáctého století až hluboko do století dvacátého.

V neposlední řadě by si mnohem více pozornosti zasloužil Svátkův historický román Pomsta cikánova, který poskytuje hojný a cenný materiál v oblasti zkoumání cikánské antropologie. Zejména způsob, jakým Svátek nakládá s dobovými cikánskými stereotypy a z jakého důvodu tak činí, by mohl být tématem další vědecké práce.

Upřímně doufám, že tato bakalářská práce bude pro potenciální čtenáře nejen pramenem informací, nýbrž i zdrojem tvůrčí inspirace.

Seznam použité literatury:

ČÁKA, Jan: *Poutník Mácha*. Praha: Albatros, 1975

ČORNEJ, Petr: Máchův vztah k české minulosti. In: *Prostor Máchova díla*. Soubor máchovských prací., redigoval Vašák, P., Praha: Československý spisovatel, 1986

DANIEL, Bartoloměj: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku*. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, 1994

ENGELHARDT, Dietrich: Romanticism in Germany. In: *Romanticism in National Context*. Vyd. Porter, Roy, Teich, Mikuláš, Cambridge: Cambridge University Press, 1988

FRASER, Angus: *Cikáni*. Praha: NLN, 1998

HAMAN, Aleš: *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. Plzeň: Západočeská Univerzita, 1999

HANZAL, Jiří: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Praha: NLN, 2004

HANZAL, Josef: *Od baroka k romantismu. Ke zrození novodobé české kultury*. Praha: Academia, 1987

HORVÁTHOVÁ, Emília: *Cigáni na Slovensku*. Historicko-etnografický náčrt. Bratislava: Vydavateľství Slovenské akademie vied v Bratislavě, 1964

HRBATA, Zdeněk: *Romantismus a Čechy*. Témata a symboly v literárních a kulturních souvislostech. Jinočany: H&H, 1999

HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin: *Romantismus a romantismy*. Pojmy, proudy, kontexty. Praha: Karolinum, 2005

HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence*. Touha a skutečnost. Praha: Mladá fronta, 1999

HRUBEŠOVÁ, Marie: *Máchovy výrazové prostředky k charakteristice osob v románu „Cikáni“*. Praha: FF UK, 1936

HÝSEK, Miloslav: *K historickým románům Josefa Svátka*. Zvláštní otisk studie, připojené k III. dílu románu J. Svátka Bitva bělohorská. Praha: Nakladatelství L. Mazáč

JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ, Zdeňka: *Dějiny našich cikánů*. Praha: Orbis, 1955

KOLEKTIV AUTORŮ MUZEA ROMSKÉ KULTURY: *Romové – O Roma*. Tradice a současnost. Angodez the akának. Brno: Moravské zemské muzeum, 1999

KOLEKTIV ÚSTAVU PRO ČESKOU A SVĚTOVOU LITERATURU ČSAV: *Slovník literární teorie*. Redigoval Vlašín, Š., Praha: Československý spisovatel, 1984

- KREKOVIČOVÁ, Eva: Medzi autoobrazom a heteroobrazom. In: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2001
- KUTNAR, František, MAREK, Jaroslav: *Dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha: NLN, 1997
- LNĚNIČKOVÁ, Jitka: *České země v době předbřeznové 1792 – 1848*. Praha: Nakladatelství Libri, 1999
- MÁCHA, Karel Hynek: *Cikáni*. Most: Otakar II., 2000
- MÁCHA, Karel Hynek: *Dílo Karla Hynka Máchy*. Svazek III. Deníky – Zápisníky – Dopisy. Vydal Janský K., Praha: Československý spisovatel, 1950
- MÁCHA, Karel Hynek: *Intimní Karel Hynek Mácha*. Sestavil Pohorský M., Praha: Český spisovatel, 1993
- MÁCHA, Karel Hynek: *Máj*. Praha: Academia, 2003
- MIKLUŠÁKOVÁ, Marta: Stručné dějiny Romů v Čechách a na Slovensku. In: Fraser, A.: *Cikáni*. Praha: NLN, 1998
- NEČAS, Ctibor: *Romové v České Republice včera a dnes*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995
- NERUDA, Jan: Knihy veršů. In: *Básnické spisy Jana Nerudy*. Část I. Praha: F. Topič, 1920
- PANÁČEK, Josef, WAGNER, Jaromír: *Karel Hynek Mácha v kraji svého Máje*. Ústí nad Labem: Severočeské vydavatelství, 1990
- PAVERA, L., VŠETIČKA, F.: *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002
- PROCHÁZKOVÁ, Eva: Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. In: *Sborník archivních prací ročník XLII, č. 2*, Praha: Panorama, 1992
- PUŠKIN, Alexander Sergejevič: *Pohádky a poemy*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1954
- RHEINHEIMER, Martin: *Chudáci, žebráci a vaganti*. Lidé na okraji společnosti 1450-1850. Praha: Vyšehrad, 2003
- ŘEPA, Milan: *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host, 2006
- STICH, Alexandr: Máchův Vilém a soudobá česká literatura. In: *Prostor Máchova díla*. Soubor máchovských prací., redigoval Vašák, P., Praha: Československý spisovatel, 1986
- STREJČEK, Ferdinand: *Josef Svátek*. In: *České hlavy*. Sv. 24, Praha: F. Topič, 1923

SVÁTEK, Josef: Die Zigeuner in Böhmen. In: *Kulturhistorische Bilder aus Böhmen*, Wien: 1879

SVÁTEK, Josef: *Pomsta cikánova*. Díl I. Praha: F. Topič, 1928

SZEGEDY – MASZÁK, Mihály: Romanticism in Hungary. In: *Romanticism in National Context*. Vyd. Porter, R., Teich, M., Cambridge: Cambridge University Press, 1988

ŠTĚPÁNEK, Vladimír: *Karel Hynek Mácha*. Praha: Melantrich, 1984

VÁCLAVEK, Bedřich: Společenské vlivy v životě a díle K. H. Máchy. In: *Torso a tajemství Máchova díla*. Sborník pojednání pražského lingvistického kroužku. Praha: Fr. Borový, 1938

WAGNER, Jaromír: *Karel Hynek Mácha v dějišti svých Cikánů*. Česká Lípa: -END-, 1996

WELLEK, René: K. H. Mácha a anglická literatura. In: *Torso a tajemství Máchova díla*. Sborník pojednání pražského lingvistického kroužku. Praha: Fr. Borový, 1938

WILLEMS, Wim: *In Search of the True Gypsy*. From Enlightenment to Final Solution. Londýn: Frank Cass Publishers, 1997